

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLY VA O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI



URGANCH DAVLAT UNIVERSITETI

TURIZM VA IQTISODIYOT FAKULTETI

Abdrimov Sherzod Raximbayevich

5610300-“Turizm” (faoliyat yo`nalishlari bo`yicha) ta`lim yo`nalishi
bo`yicha bakalavr darajasini olish uchun

BITIRUV MALAKAVIY ISHI

Ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishning makroiqtisodiy
modellari

Ilmiy rahbar: *Artemiy* prof. B.Ruzmetov

Urganch 2016 yil

MUNDARIJA

KIRISH

I - BOB. IJTIMOIIY-IQTISODIY RIVOJLANISH MODELLARINI METODOLOGIK ASOSLARI

- 1.1. Neoliberal iqtisodiy rivojlanish modeli
- 1.2. Iqtisodiy rivojlanishning ijtimoiy bozor xo`jaligi modeli
- 1.3. Iqtisodiy rivojlanishning Sharqiy Osiyo modeli

II - BOB. IJTIMOIIY-IQTISODIY RIVOJLANISHNING MAKRO- IQTISODIY MODELLARI XUSUSIYATLARI

- 2.1. Ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishning makroiqtisodiy modellari
- 2.2. Iqtisodiyotni ochiqligi va raqobatbardoshligi
- 2.3. Mintaqa iqtisodiyotni raqobatbardoshligini oshirish omillari

XULOSA VA TAKLIFLAR

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO`YXATI

KIRISH.

Mavzuning dolzarbligi. O'zbekistonda Davlat mustaqilligini 25 yilligi nishonlanmoqda. Shu yillarda mamlakatda makroiqtisodiy barqarorlikka erishildi, strategik Dasturlar, jumladan O'zbekistonning g'alla mustaqilligi, yoqilg'i energetika, transport-kommunikatsiya sohasidagi mustaqilligi ta'minlandi, iqtisodiyotda tarkibiy o'zgarishlar amalgam oshirildi, zamonaviy korxonalar barpo etildi. Bir so'z bilan aytganda, ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish makroiqtisodiy modeli – "o'zbek modeli" butun dunyoda tan olindi¹.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.Karimov 2015 yilda mamlakatni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish yakunlari va 2016 yilga mo'ljallangan eng muhim ustuvor yo'nalishlarga bag'ishlangan nutqida ta'kidlaganidek "Jahon bozorlarida raqobat tobora kuchayib borayotgan bugungi sharoitda iqtisodiyotimizning raqobatdoshligini tubdan oshirish, eksportga mahsulot chiqaradigan korxonalarni qo'llab-quvvatlashni kuchaytirish, fermer xo'jaliklari, kichik biznes va xususiy tadbirkorlik subyektlarining eksport faoliyatidagi ishtirokini har tomonlama rag'batlantirish ustuvor ahamiyat kasb etadi.

Aynan ana shu sohalarda hali foydalanilmagan ulkan imkoniyat va salohiyat ko'p. Eksportga mahsulot chiqaradigan sanoat korxonalaridan farqli ravishda kichik biznes subyektlari va fermerlar o'z mahsulotlarini eksport qilishdan olgan valyuta tushumlarining 50 foizini banklarga sotish majburiyatidan ozod qilingani va ularning eksportga mahsulot yetkazib berishdan, avvalo, o'zlarining manfaatdor bo'lishini e'tibordan chetda qoldirmasligimiz darkor."².

Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi davom etayotgan hozirgi sharoitda O'zbekistonda va uning mintaqalarida iqtisodiyotning barqaror o'sish sur'atlari va makroiqtisodiy mutanosiblik saqlanib qolindi. Jumladan, 2015 yilda YaIM o'sish

¹ O'zbekiston Respublikasi Davlat Mustaqilligini 25 yillik bayramiga tayyorgarlik ko'rish va uni o'tkazish to'g'risida. Xalq so'zi. 3 iyun 2016 y.

²Bosh maqsadimiz – mavjud qiyinchiliklarga qaramasdan olib borayotgan islohotlarni, iqtisodiyotimizda tarkibiy o'zgarishlarni izchil davom ettirish, xususiy mulkchilik, kichik biznes va tadbirkorlikka yanada keng yo'l ochib berish hisobidan oldinga yurishdir. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A.Karimovning Vazirlar Mahkamasi majlisidagi ma'ruzasi. Xalq so'zi. 16 yanvar 2016 yil.

sur'ati respublikada 108,0%ni tashkil etdi. Bunda iqtisodiyotda amalga oshirilayotgan tarkibiy o'zgarishlarning ahamiyati beqiyosdir.

Mavzuning o'rganilganlik darajasi. Ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishning makroiqtisodiy modellari borasidagi tadqiqotlar P.Lindert, M.Porter, R.Xarro, E.Graypl, K.Rittenbruk, D.Engelxart kabi xorij iqtisodchi olimlarning olib borgan tadqiqotlarida o'z aksini topgan.

Bu sohada rossiyalik olimlardan I.P.Faminskiy, S.A.Sitaryan, E.G.Kochetov, S.Y.Glazev, O.T.Bogomolov, N.P.Shmelev, M.I.Zaxmatov, M.A.Portnoy, A.G.Granberg va boshqalar ilmiy izlanishlar olib borganlar.

Respublikamizda tadqiqot mavzusiga bevosita bog'liq bo'lgan tadqiqotlarni S.S.G'ulomov, N.T.Tuxliyev, T.M.Axmedov, A.V.Vaxobov, S.K.Salayev, A.A.Qoyumov, A.S.Soliyev, M.L.Tursunxo'jaev, A.F.Rasulov, A.Ortiqov va boshqalar olib borishgan.

O'zbekistonning iqtisodiy-ijtimoiy rivojlanishi, qayta ishlash sanoati tendentsiyalari O.Abdullayev, Y.Dodoboyev, A.G'afforov, A.Tofurov va boshqalarning ilmiy ishlarida o'rganilgan.

Shuningdek, A.Abdug'aniyev, I.Iskandarov, R.Karimov, M.Ochilov, Sh.Shodmonov, M.Yusupov, A.O'lmasov va boshqa olimlar tomonidan iqtisodiy rivojlanishning investitsion jihatlari o'rganilgan.

Ijtimoiy – iqtisodiy rivojlanishni makroiqtisodiy modellarini o'rganish dolzarb mavzu hisoblanadi.

Tadqiqot maqsadi: Ijtimoiy – iqtisodiy rivojlanish makroiqtisodiy modellarini o'rganish va takliflar ishlab chiqishdan iborat.

Tadqiqot vazifalari:

- Neoliberal iqtisodiy rivojlanish modelini o'rganish;
- iqtisodiy rivojlanishning ijtimoiy bozor xo'jaligi modelini tahlil qilish;
- iqtisodiy rivojlanishning Sharqiy Osiyo modeliga baho berish;
- ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishning makroiqtisodiy modellarini o'rganish;
- iqtisodiyot modellarini raqobatbardoshlikka ta'sirini o'rganish;
- mintaqa iqtisodiyotni raqobatbardoshligini oshirish omillariga doir taklif va

tavsiyalar ishlab chiqish.

Tadqiqot obyekti. Ijtimoiy - iqtisodiyot rivojlanishning makroiqtisodiy modellari mazkur ishning tadqiqot obyekti bo'lib xizmat qiladi.

Tadqiqotning predmeti. Ijtimoiy - iqtisodiyot rivojlanishning makroiqtisodiy modellaridan oqilona foydalanish hamda uni takomillashtirish yo'llari va usullarini ilmiy asoslash.

Bitiruv malakaviy ish metodlari. Tadqiqot ishida taqqoslash, monografik o'rganish, qiyosiy tahlil qilish, statistik-guruhlash, tarkibiy tahlil, iqtisodiy-matematik modellashtirish usullaridan foydalanildi.

Ishning nazariy va metodologik asosini ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlarni tahlil etishga qaratilgan iqtisodiyot fanidagi metodologik usullar va uslubiy yondashuvlar, prezident I.A.Karimov asarlari tashkil etadi.

Ishda O'zbekiston Respublikasi qonunlari hamda me'yoriy hujjatlaridan, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti qarorlari va farmonlaridan, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qarorlaridan, O'zbekiston Respublikasi Davlat Statistikasi Qo'mitasi ma'lumotlaridan unumli foydalanildi.

Bitiruv malakaviy ishning tuzilishi va xajmi. Tadqiqot ishi kirish, ikkita bob, xulosa va takliflar, foydalanilgan adabiyotlar ro'yxatidan iborat.

I-BOB. IJTIMOIIY-IQTISODIY RIVOJLANISH MODELLARINI METODOLOGIK ASOSLARI

1.1. Neoliberal iqtisodiy rivojlanish modeli

Sanoat jihatdan taraqqiy etgan mamlakatlarning iqtisodiy rivojlanish modellarining evolyutsiyasi tahlili ko'rsatishicha, ushbu modellarning shakllanishi erkin raqobat davridagi klassik kapitalizm bilan bog'liq. Ishlab chiqarish kuchlarining rivojlanishi, jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy tarkibining o'zgarishi, iqtisodiy rivojlanishdagi ustuvor yo'nalishlarning almashinishi rivojlanish modellarining transformatsiyalashuvi, rivojlanishning bir shaklidan ikkinchi shakliga o'tishga olib kelgan.

Iqtisodiy rivojlanishning liberal modeliga xos xususiyatlar:

- davlat mulki ulushining past darajada ekanligi;
- xususiy mulkning yetakchi mavqega egaligi, ushbu mamlakatlarda xususiy mulkning muqaddas deb e'lon qilinganligi;
- tadbirkorlik erkinligi;
- davlat ro'lining cheklanganligi: uning bosh vazifasi makroiqtisodiy siyosat yuritish hisoblanadi;
- davlat byudjeti va davlat xarajatlarining YaIM dagi ulushining pastligi, kuchsiz ijtimoiy kafolatlarning mavjudligi;
- aholining daromadlar bo'yicha tabaqalashuv darajasining yuqoriligi. Mazkur model AQSh va Buyuk Britaniya, Irlandiya, Yangi Zelandiya va Chilida amal qiladi. Yevropa qit'asi mamlakatlari iqtisodiy modeli (Germaniyadan tashqari) liberalreformistik model, deb yuritiladi.

Aksariyat mutaxassislar aralash iqtisodiyot modellarini mamlakatlarga xos tafovutlar bo'yicha amerikacha, inglizcha, shvedcha, yaponcha va hokazo, deb ajratib ko'rsatishadi.

Bunda klassik ko'rinishdagi amerikacha model XX asr boshidan 20-yillar oxirigacha, ya'ni 1929—1933-yillardagi «buyuk depressiya» (turg'unlik)gacha mavjud bo'lgan, deb hisoblanadi. So'ng AQSh prezidenti F. Ruzveltning «yangi

yo'li» siyosatini amalga oshirish va boshqaruvning keynscha usulining kengroq qo'llanishi jarayonida ancha takomillashgan.

Amerikacha modelning o'ziga xos xususiyatlari tarkibida u tadbirkorlar faoliyatini butun choralar bilan rag'batlantirishga va aholining eng faol qismini boyitishga yo'naltirilganligi bilan ajratib ko'rsatiladi. Kam ta'minlangan guruhlar uchun qisman imtiyoz va nafaqalar hisobidan birmuncha maqbul turmush darajasi yaratib beriladi.

Davlat boshqaruvi va ijtimoiy siyosatga nisbatan qoldiq prinsipi amalga oshiriladi. Ya'ni erkin raqobat asosida samarali ish olib borishga qodir bo'lmagan sektorlar va sohalar boshqariladi. Ijtimoiy siyosat zimmasiga esa eng muhim ehtiyojlarni qondirish uchun bozor va oila amalga oshira olmaydigan ishlarni bajarish vazifasi yuklatilgan.

Amerikacha soliq siyosati narx-navo darajasi, taklif va talab tarkibiga ta'sir ko'rsatish uchun amalga oshiriladi. Undan tashqari, amerikacha modelda davlatning sikllilikka va inflyatsiyaga qarshi iqtisodiy siyosati aniq ko'rinib turadi.

AQSh da qo'llaniladigan model iqtisodiyotni o'z o'zini boshqarishning bozor ishlab chiqarish (jarayonida davlatning jiddiy bo'lmagan to'g'ridan to'g'ri aralashuvi bilan tavsiflanadi). Ushbu modelning afzalligi quyidagilardan iborat:

- o'zgarib turadigan bozor konyunkturasiga tez moslashadigan iqtisodiy mexanizmning mavjudligi;
- tadbirkorlik faolligining yuqori darajadaliigi va kapitalni foydali qo'llashning yanada keng imkoniyatlariga asoslangan yangiliklarga yo'naltirilganligi. Ushhu model ishlab chiqarish kuchlarining yuqori darajada rivojlanganligi, katta hajmdagi ichki va tashqi bozorlar hamda aholining yuqori turmush darajasiga egaligi sharoitlarida samaralidir.

XXI asrning dastlabki 10-yilligida AQSh dunyoning eng yetakchi iqtisodiy mamlakati bo'lib kelmoqda. Bugungi kunda dunyoda yuz berayotgan moliyaviy-iqtisodiy inqirozga qaramay tez rivojlanayotgan Osiyo va Lotin Amerikasi mamlakatlarining (Xitoy, Hindiston, Braziliya) barqaror sur'atlarda iqtisodiy rivojlanishiga qaramay, AQSh dunyoda sifat, jahon xo'jalik aloqalaridagi yetakchi

o'rni va ta'sir darajasi kabi asosiy makroiqtisodiy ko'rsatkichlar bo'yicha yetakchilikni saqlab kelmoqda.

AQSh, odatda, kapitalistik deb ta'riflanuvchi iqtisodiy tizimga ega, biroq kapitalizm Karl Marks tomonidan yaratilgan ibora bo'lib, iqtisodiyotning eng muhim sohalari ustidan nazorat kapitalistlarning kichik guruhi qo'lida markazlashuvini anglatgan. Bundan farqli o'laroq, aksariyat amerikaliklar kapitalizmni bir to'da shaxslar emas, balki millionlab insonlarga foyda keltiruvchi «erkin ishbilarmonlik tashabbusi» tizimi ma'nosida tushunishadi.

1.2.Iqtisodiy rivojlanishning ijtimoiy bozor xo'jaligi modeli.

Ijtimoiy bozor xo'jaligi modeliga xos xususiyatlar:

- davlat ro'lining yuqoriligi, davlat mulkining katta ulushga egaligi;
- davlat xarajatlarining yuqori darajasi;
- aholining keng miqyosda ijtimoiy kafolatlar bilan ta'minlanganligi;
- bandlikning tartibga solinishi.

Ijtimoiy bozor xo'jaligi modeliga asoslangan iqtisodiyotga xos muammolar:

- davlat byudjeti kamomadi;
- ishsizlik;
- davlatning samarasiz tadbirkorlik faoliyati.

Ijtimoiy bozor xo'jaligi modelini Germaniya, Kanada, Isroil va boshqa mamlakatlar qo'llaydi.

Sotsial demokratik model - bu korporativ tipdagi model hisoblanadi. Mazkur model Shved modeli deb ataladigan Skandinaviya mamlakatlari misolida ko'rib chiqiladi. O'z mazmuniga ko'ra ushbu model ijtimoiy bozor xo'jaligiga yaqin turadi va ularni quyidagi xususiyatlar bog'lab turadi:

- davlat sektorining mavqeyi kattaligi;
- davlatning yetakchi ro'li, davlat byudjetining YaIM dagi ulushining 50 %dan yuqoriligi;
- demokratiyaning rivojlangan tizimi;
- mehnat munosabatlarini tartibga solish, kasaba uyushmalarining ro'li;
- davlat tomonidan kuchli bandlik siyosatining amalga oshirilishi;

- aholining daromadlar darajasi bo'yicha tabaqalashuvini pasaytirishga yo'naltirilgan fiskal siyosat.

Ushbu modelda qator muammolar mavjud. Ijtimoiy bozor xo'jaligi modeliga asoslangan iqtisodiyotga xos muammolar:

- davlat byudjeti kamomadi - davlat milliy iqtisodiyotga faol aralashayotganligi, aholini ijtimoiy himoya qilishga sarflanayotgan xarajatlarning yuqori davlat xarajatlarini oshirib, byudjet kamomadiga olib keladi;

- ishsizlik - davlat mulkining xususiy mulkga nisbatan ko'pligi va kichik, tadbirkorlar faoliyatining yaxshi rivojlanmaganligi ishsizlik muammosini kelib chiqishiga sabab bo'ladi;

- davlatning samarasiz tadbirkorlik faoliyati.

Ushbu model mehnat va kapital manfaatlari o'rtasida muvozanatni qat'iy talab turgandagina pirovard yuqori natijalarga erishishni ta'minlaydi. Model amerika modeliga nisbatan birmuncha kamroq moslashuvchan bo'lib, iqtisodiy konyunktura o'zgarishlari kuchsiz ta'sir ko'rsatadi.

Sanoati jihatdan taraqqiy etgan mamlakatlar iqtisodiyotini ayriboshlanishi mumkin bo'lgan barcha ne'matlarni takror ishlab chiqarish va ishlab chiqarish hajmini xohlagan nisbatda oshirishi mumkin bo'lgan iqtisodiyot sifatida ta'riflash mumkin.

Bu mamlakatlarda ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish tendensiyalaridan biri - iqtisodiyotning sikllik rivojlanishga egaligidir. Iqtisodiyot nazariyasida investitsion faollik, pul massasining hajmi, yalpi xarajatlar, asosiy kapitalning ommaviy tarzda yangilanishi, ishlab chiqarishning texnologik asoslarining almashinuvi kabilar sikllik rivojlanish sabablari sifatida keltiriladi.

XX asrning oxirgi choragida rivojlangan mamlakatlar iqtisodiyoti quyidagi siklikpasayishlarni boshidan kechirdi: 1974-1977, 1980-1982, 1990-1993, 1997-1998 va 2000-2001-yillar. XX asrning 70-yillaridan farqli ravishda 80-90-yillardagi sikl muayyan darajada sinxron bo'lmagan tarzda yuz berganligi bilan tavsiflanadi. AQSh va Kanada iqtisodiy o'sishning eng yuqori nuqtasiga 1982-1993-yillarda erishgan bo'lsa, ushbu ko'rsatkichga Yaponiya 1984-yilda, Buyuk

Britaniya, Fransiya va Italiya 1988-yilda, Germaniya 1990-yilda erishgan. Bu davrda AQSh, Buyuk Britaniya va Kanadada yangi pasayish namoyon bo'la boshladi. Rivojlangan mamlakatlar iqtisodiyotida 2007-2008-yillardagi jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozining ta'sirida yangi siklik pasayish yuz berdi. Tahlillar ko'rsatishicha, 2009-yilda 2008-yilga nisbatan ushbu mamlakatlarda yalpi ichki mahsulot 3,4 %ga, asosiy kapitalni yalpi jamg'arish 11,6 %ga, ichki talab 2,6 %ga, eksport va import mos ravishda 11,6 va 12,2 %ga qisqardi (1.2.1-jadval).

Rivojlangan mamlakatlar ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish darajasi bo'yicha bir xil emasligi bozor iqtisodiyoti rivojlanishining davriyligi bilan bevosita bog'liq. Ushbu holat ijtimoiy ishlab chiqarishning turli bosqichlari, mehnat unumdorligi, aholi jon boshiga to'g'ri keladigan daromadlardagi tafovutlarda namoyon bo'ladi. XIX asr boshlarida jahon iqtisodiyotida Buyuk Britaniya yetakchilik qilgan bo'lsa, XIX asrni oxiriga kelib yetakchilik AQSh qo'lga o'tdi. XX asr boshlariga kelib, Germaniya va Fransiya jahon iqtisodiyotidagi o'z mavqelarini tezda mustahkamlab oldilar.

1.2.1-jadval

Sanoat jihatdan taraqqiy etgan mamlakatlarning makroiqtisodiy ko'rsatkichlar dinamikasi³

	1996-2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013
Real YaIM	2,8	3,1	2,8	0,1	-3,4	3,1	1,7	1,2	1,4
Xususiy iste'-mol xarajatlari	3,0	2,6	2,4	0,1	-1,1	2,0	1,5	1,0	1,5
Davlat iste'moli	2,6	1,7	1,9	2,3	3,0	0,9	-0,6	0,2	0,1
Asosiy kapitalni yalpi jamg'arish	3,5	3,9	2,5	-2,9	-11,6	1,9	2,6	1,8	0,8
Ichki talab	2,9	2,7	2,3	-0,2	-2,6	1,8	1,3	1,0	1,1
Inflyatsiya	2,0	2,4	2,2	3,4	0,1	1,5	2,7	2,0	1,4
Eksport	6,0	8,9	7,1	2,2	-11,6	12,2	6,2	2,0	2,4
Import	6,6	7,9	5,5	0,6	-12,2	11,7	5,3	1,2	1,4

³ Manba: World Economic Outlook: Legacies, Clouds, Uncertainties. October 2014. IMF, 2014. P. 184-197 ma'lumotlari asosida tuzilgan.

Iqtisodiy taraqqiyotdagi keskin o'zgarishlar jahon urushlari bilan bog'liq bo'lib, urushlar alohida mamlakatlar yoki mamlakatlar guruhining jahon xo'jaligidagi o'rnining o'zgarishiga olib keldi. Misol uchun, Birinchi jahon urushi Germaniyaning mag'lubiyati va AQSh, Angliya, Fransiyaning jahon xo'jaligidagi o'rnining kuchayishiga olib kelgan bo'lsa, Ikkinchi jahon urushi esa AQShning so'zsiz rivojlangan mamlakatlar yetakchisiga aylanishiga olib keldi.

XX asrning ikkinchi yarmida fan-texnika yutuqlari ta'sirida rivojlangan mamlakatlarda mehnat unumdorligi darajasi orasidagi farqning qisqarish jarayoni kuchaydi. AQSh ning jahon yalpi ichki mahsuloti, jahon savdosi va kapitallar migratsiyasidagi ulushi qisqardi. G'arbiy Yevropa, xususan, Germaniya va Yaponiyaning jahon xo'jaligidagi mavqeyi kuchaydi. XX asrning ikkinchi yarmiga kelib jahon xo'jaligida uchta iqtisodiy markaz (AQSh, G'arbiy Yevropa va Yaponiya) shakllandi.

Rivojlangan mamlakatlarning iqtisodiy rivojlanishida globallashtirish jarayoni yetakchi tendensiya hisoblanadi. Ushbu mamlakatlarning eksport kvotasi, kapital qo'yilmalar tarkibida to'g'ridan to'g'ri investitsiyalar ulushi, ishchilar tarkibida xorijlik ishchilar ulushi, intellektual mulk savdosining hajmi ortib bormoqda. Bu jarayon avvalo rivojlangan mamlakatlar tarkibida sodir bo'lmoqda. AQSh va Yaponiya eksportining geografik tarkibida rivojlangan mamlakatlar ulushi taxminan 50%ni tashkil etadi. Shunga qaramasdan rivojlangan mamlakatlarning tashqi iqtisodiy aloqalari geografiyasida rivojlanayotgan va o'tish iqtisodiyoti mamlakatlarning ulushi ortib bormoqda. Jumladan, 2000-2013-yillarda AQSh, Yevropa (YeI-28) va Yaponiya tovarlar eksportining tarkibida Xitoyning ulushi mos ravishda 2,1; 1,7; 8,9%dan 7,7; 8,5; 18,1 %gacha ortgan¹. Globallashtirish jarayoni chuqurlashuvi natijasida rivojlangan mamlakatlarning o'zaro bir-biri bilan iqtisodiy bog'liqligidan tashqari ularning boshqa mamlakatlarga ham bog'liqligi ortib bormoqda

Rivojlangan mamlakatlarning iqtisodiy rivojlanishidagi yana bir muhim tendensiya integratsiya hisoblanadi. Jahonning yetakchi uch markazi o'rtasida iqtisodiy munosabatlar faol rivojlanayotgan bo'lsada, integratsiya jarayonlari

uchlikning asosini tashkil etuvchi integratsion guruhlar va ularning a'zolari o'rtasida yanada jadal sur'atlarda rivojlanmoqda. Misol uchun, NAFTA doirasidagi savdo hajmi ushbu guruhning jami tashqi savdosida 1970-yilda 36 %ni, 1990-yilda 41 %n 2013-yilda esa 49,2 %ni tashkil etdi. NAFTAning boshqa mamlakatlar bilan savdosida Yevropa mamlakatlarining ulushi yuqori va ushbu ko'rsatkich 2013-yilda 15,2 %ga teng bo'ldi.

Integratsion birlashmalar a'zolari o'rtasidagi savdo jarayonlari Yel da ham faollashib bormoqda. Yel ichidagi savdo hajmi 1970-yildayoq 60 %ni tashkil etgani hozirdan hozirga qadar 55 %dan 67 %ga qadar o'zgarib turadi. Jumladan, ushbu ko'rsatkich YeI-28 da 2013-yilda 62,0 %ni tashkil etdi. Shu bilan bir vaqtda Yevropaning boshqa hududlar eksportidagi ulushi ham ortib bormoqda.

Yaponiyaning asosiy tashqi savdo hamkorlari Sharqiy, Janubiy Sharqiy Osiyo mamlakatlari hisoblanib, ularning mamlakat tashqi savdosidagi ulushi 40%dan yuqoridir. Yaponiyadan ushbu mamlakatlarga yo'naltirilgan to'g'ridan to'g'ri investitsiyalar hajmi esa jami investitsiyalarning 25 %ni tashkil etadi.

Rivojlangan mamlakatlarning iqtisodiy rivojlanishidagi muhim jihatlardan biri iqtisodiyotga davlat aralashuvining kamayishi, iqtisodiyotning erkinlashish jarayonidir. Birinchi jahon urushidan XX asrning 80-yillariga qadar rivojlangan mamlakatlarda davlat tomonidan iqtisodiyotga aralashish darajasi davlat xarajatlari va iqtisodiyotda davlat sektori ulushining o'sishi shaklida jadal sur'atlarda ortib boradi. Jahon iqtisodiyotida globallasuv va integratsiya jarayonlarining chuqurlashish natijasida aksariyat rivojlangan mamlakatlarda davlat xarajatlarining yalpi ichki mahsulotdagi ulushi qisqarib bordi. Bundan tashqari, xususiylashtirish, transporti va aloqa, energetika, kommunal xo'jalik kabi tarmoqlarda davlat mulkini xususiy kompaniyalarning boshqaruv ixtiyoriga topshirish boshlandi.

Rivojlangan mamlakatlarda iqtisodiyotni erkinlashtirish iqtisodiy siyosatda keynschilikdan neoklassiklar, neoliberalizmdan institutsionalizm tomon chekinish bilan birga olib borildi. Rivojlangan mamlakatlar iqtisodiy siyosat maktablarida to'plangan boy tajriba, g'oya va dastaklarni mavjud iqtisodiy holat va iqtisodiy

rivojlantirish modeli xususiyatlariga mos ravishda iqtisodiy siyosatni ishlab chiqish va amalga oshirishda samarali qo'llashga harakat qilishadi.

XXI asrning boshlariga kelib rivojlangan mamlakatlar iqtisodiyotining tarkibi postindustrial tarkibga ega bo'la boshladi. Tahlillar ko'rsatishicha, rivojlangan mamlakatlar iqtisodiyotining tarkibida 1980-yilda birlamchi (qishloq xo'jaligi, qazib chiqarish, o'rmon va baliqchilik xo'jaligi) tarmoqlarning ulushi yalpi ichki mahsuloti nisbatan 3,5 %ni tashkil etgan bo'lsa, 2009-yilda 2 %gacha qisqargan. Ushbu vaqt ichida ikkilamchi tarmoqlar (sanoat va qurilish) ulushi 33,5 %dan 26%gacha qisqargani holda, uchlamchi tarmoqlar (xizmatlar sohasi) ulushi 63 %dan 73 %gacha oshgan.

XX asrning 60-yillaridan boshlab rivojlangan mamlakatlarda, xususan, AQSh da qishloq xo'jaligi va tog'-kon sanoati samaradorligining o'sishi natijasida yalpi ichki mahsulot tarkibida birlamchi tarmoqlar ulushining keskin pasayishi va milliy xo'jaliklar tarkibida qayta ishlash sanoati ulushining saqlanishi sharoitida xizmat ko'rsatish sohasining ulushi barqaror ortib borishi kuzatildi.

Rivojlangan mamlakatlar iqtisodiyotida tarkibiy o'zgarishlarning ro'y berishida xizmatlar sohasi va samarasiz ishlab chiqarishlarning qisqarishi, 1973-1975-yillardagi energetika va xomashyo inqirozi katta turtki bo'ldi.

Rivojlangan mamlakatlarning qishloq xo'jaligi 1900, 1950 va 1970-yillarda dunyo qishloq xo'jaligi mahsulotlarining uchdan bir qismini ishlab chiqargan bo'lsa, ushbu ko'rsatkich XXI asrning boshlariga kelib 25 %ga tushib ketdi. Bu holat agrosanoat majmuasining qisqarishi evaziga emas, balki rivojlangan mamlakatlar aholisi sonining sekin ko'payishi va aksariyat oziq-ovqat mahsulotlariga bo'lgan talabning to'yinishi bilan bog'liq. Rivojlangan mamlakatlar qishloq xo'jaligi o'z aholisini oziq-ovqat bilan ta'minlashdan (G'arbiy Yevropa XX asrning o'rtalariga qadar o'zini oziq-ovqat bilan ta'minlay olmagan) tashqari milliardlab boshqa mamlakatlar aholisini oziq-ovqat bilan ta'minlay boshladi. Ushbu holatning asosiy sababi rivojlangan mamlakatlarning barchasida qishloq xo'jaligi davlat tomonidan faol qo'llab-quvvatlanadi va agrosanoat majmuasini rivojlantirishga alohida e'tibor qaratiladi.

Rivojlangan mamlakatlarda sanoatning yalpi ichki mahsulotdagi ulushi yildan-yilga qisqarib borish tendensiyasiga ega. Sanoat ulushining qisqarishi rivojlanayotgan va o'tish iqtisodiyoti mamlakatlari tomonidan kuchli raqobat natijasida yengil sanoat, metallurgiya majmuasi kabi tarmoqlarning tugatilishi yoki ba'zi tarmoqlarda o'sishning sekinlashuvi (kimyo, o'rmon majmuasi), rivojlangan mamlakatlarda aksariyat sanoat tarmoqlari mahsulotlariga bo'lgan talabning qisqarishi bilan izohlanadi. Shu bir vaqtda sanoatning ba'zi tarmoqlari (yoqilg'i-energetika majmuasi) barqaror sur'atlarda rivojlanmoqda, jumladan, mashinasozlik majmuasining dunyodagi mavqeyi yanada kuchaymoqda.

Rivojlangan mamlakatlarda yoqilg'i-energetika majmuasi quyidagi omillar ta'sirida rivojlanmoqda:

- energiya tejoychi texnologiyalarning o'zlashtirilishi natijasida ishlab chiqarishda energiya sig'imining kamayishi. Misol uchun, 1973-1985-yillarda IHTTga a'zo mamlakatlarda yalpi ichki mahsulot 32 %ga o'sgani holda energiya iste'moli 5 %ga oshdi. Bundan tashqari rivojlangan mamlakatlarda yangi texnologiyalar va ustun darajada xizmatlar sohasining rivojlanishi ta'sirida yalpi ichki mahsulotning energiya sig'imkorligi pasayib bormoqda. Misol uchun, 1970-2000-yillarda AQSh yalpi ichki mahsulotining energiya sig'imkorligi 0,713 dan 0,417 gacha pasaydi;

- rivojlangan mamlakatlarning yoqilg'i importiga bog'liqligi;
- yoqilg'iga bo'lgan talabning qisqarishi bilan bir vaqtda elektroenergiyaga bo'lgan talabning o'sishi.

Ushbu omillar o'rtasidagi bog'liqlikdan kelib chiqqan holda rivojlangan mamlakatlarda birlamchi energiya resurslariga bo'lgan talab va elektroenergiya ishlab chiqarish barqaror sur'atlarda o'sib borgani holda ushbu mamlakatlarning neft va gaz importiga kuchli bog'liqligi saqlanib qoladi.

Mashinasozlik majmuasi rivojlangan mamlakatlar sanoatining asosini tashkil etadi va sanoat ishlab chiqarishining 30-45 % ushbu majmua hissasiga to'g'ri keladi. Rivojlangan mamlakatlar mashinasozlik mahsulotlarining aksariyat qismini ishlab chiqarishadi. Ular mashinasozlik sohasining murakkab bo'lmagan (arzon

avtomobillar) yoki oraliq mahsulotlarini (kompyuterlarning ehtiyot qismlari) rivojlanayotgan mamlakatlarda TMK filiallari orqali ishlab chiqarishni rag'batlantirib, nisbatan murakkab mashinasozlik mahsulotlarini ishlab chiqarishga ixtisoslashmoqda Rivojlangan mamlakatlarda elektronika mashinasozlikning yetakchi tarmog'iga aylanib bormoqda. Misol uchun, 2013-yilda YeI-28, Yaponiya va AQSh ning avtomobillar va ularning ehtiyot qismlari jahon eksportining tarkibidagi ulushi mos ravishda 48,7 %, 11,3 % va 10,0 %ni tashkil etdi.

Xizmatlar sohasi transport, savdo, maishiy xizmat va ta'limning hisoboti XX asrning birinchi yarmidayoq rivojlangan mamlakatlar iqtisodiyotining asosiy tarmog'iga aylanib ulgurdi. Ikkinchi jahon urushidan keyin xizmatlar ijtimoiy soha — ta'lim, fan, sog'liqni saqlash, jismoniy tarbiya va sport, madaniyat va san'at, uy-joy kommunal xo'jaligi, ijtimoiy ta'minot, keyinchalik esa moliya xizmatlari va axborot-kommunikatsiya xizmatlari hisobiga jadal sur'atlarda rivojlandi. Jumladan, 2013-yilda jahon transport va turizm xizmatlar eksportida YeI-28 va AQSh ning ulushi mos ravishda 43,4 %, 9,5 % va 34,1 % 14,6 %ni tashkil etdi.

Rivojlangan mamlakatlarda moliya sektori iqtisodiyot holatini ifoda etuvchi asosiy indikatorga aylanib bormoqda. Rivojlangan mamlakatlarda davlat xarajatlarining ortishi byudjet taqchilligi va davlat qarzlarning vujudga kelishiga olib keldi. Ushbu mamlakatlar uchun muntazam byudjet taqchilligi xos bo'lib, 2008-yildan boshlab bironta mamlakatda konsolidatsiyalashgan byudjet profitsitga ega bo'lmagan Xususan, 2013-yilda ushbu ko'rsatkich yalpi ichki mahsulotga nisbatan Yaponiyada 8,4 % ga, Irlandiyada 7,4 % ga, AQSh da 7,3 % ga, Ispaniyada 7,2 % ga, Buyuk Britaniyada 5,8 % ga, Portugaliyada 4,9 % ga, Fransiyada 4,2 % ga teng bo'ldi.

Rivojlangan mamlakatlarda davlat byudjeti taqchilligining sabablari XX asrda davlat xarajatlarining keskin oshib ketishi bilan bog'liq. Yirik mamlakatlarda ushbu xarajatlarni davlat qimmatbaho qog'ozlarini chiqarish hisobidan qoplash imkoniyati mavjud. Bu mamlakatlarda yalpi ichki mahsulot, ko'proq ichki bozor va ichki talab uchun mo'ljallangan. O'rta va kichik mamlakatlarda bunday imkoniyat

mavjud bo'lmagani sababli ular davlat byudjetini muvozanatlashga e'tibor berishga majbur bo'lishadi.

Byudjet taqchilligi davlat qarzining o'sishiga olib keladi. Yevropa mamlakatlarning aksariyatida davlat qarzi yalpi ichki mahsulotga nisbatan 50%dan oshadi. 2013-yilda esa ushbu ko'rsatkich Gretsiya (173,8 %), Italiya (132,5 %), Portugaliya (128,8%), Islandiya (122,8 %), Kiprda (112,0%) 100%lik ko'rsatkichdan oshib ketdi. Jahonning muhim iqtisodiy markazlari AQSh va Yaponiyada davlat qarzi 2013-yilda mos ravishda 104,5 va 243,2 %ga teng bo'ldi. Davlat qarzi Moliya vazirligi tomonidan byudjet taqchilligini qoplash maqsadida chiqariladigan qimmatli ho qog'ozlardan iborat bo'ladi.

Byudjet taqchilligi inflyatsiyani keltirib chiqish sabablaridan biri hisoblanadi. Ushbu holat urush davrlarigagina xos bo'lgan bo'lsa, hozirda zamonaviy iqtisodiyotning asosiy xususiyatiga aylanib qoldi. G'arbiy Yevropada inflyatsiyaning o'rtacha yillik sur'atlari 1820-1900-yillarda 0,1 %ga, 1990-1998-yillarda 3,6 %ga teng bo'lgan. XX asrning 70-80-yillaridan boshlab rivojlangan mamlakatlarda inflyatsiya sur'atlarining pasayishi kuzatilmoqda. Shunga qaramasdan inflyatsiya sur'atlari ushbu mamlakatlarda yuqoriligicha qolmoqda. 1988-1997 yillarda o'rtacha 3,4 %, 1998-2007-yillarda 2,0 %, 2008-2013 yillarda 2,2 %. Rivojlangan mamlakatlarda inflyatsiya darajasi 2013-yilda - 0,9 %dan (Gretsiya) 3,9 %gacha (Islandiya) o'zgarib turdi.

Ijtimoiy soha. XX asrda aksariyat rivojlangan mamlakatlarda aholining daromadlar bo'yicha tabaqalashuvdagi farqning qisqarishi kuzatildi. Aholi daromadlarining o'sishi bilan bir vaqtda boy va kambag'al qatlamlar daromadlaridagi farqlar qisqardi. Misol uchun, Jini koeffitsiyenti Buyuk Britaniyada soliqlar to'lagunga qadar 1938-yilda 0,43 ga, urushdan keyingi davrda esa 0,3-0,36 oralig'ida, AQSh da 1929-yilda 0,51 ga teng bo'lgani holda urushdan keyingi davrda 0,38-0,44 oralig'ida o'zgarib turdi.

Rivojlangan mamlakatlarda aholi daromadlarining keskin oshishi natijasida o'rta sinfnning shakllanishi ijtimoiy tabaqalashuvning qisqarish sabablaridan biri hisoblanadi. XIX asrda olib borilgan liberal iqtisodiy siyosatning ijtimoiy sohaga

nisbatan e'tiborsizligi XIX asrning oxiri XX asrning boshlarida ijtimoiy qarama-qarshiliklarga olib keldi. Natijada rivojlangan mamlakatlarda XX asrda davlatning ijtimoiy siyosati o'zgardi, davlat byudjetining katta qismi ijtimoiy sohaga ajratila boshlandi, siyosiy hayotning demokratlashuvi aholi o'rtasida ijtimoiy to'siqlarning qisqarishiga olib keldi.

Rivojlangan mamlakatlarda turli ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish modellari doirasida ish vaqti davomiyligi va ishsizlik darajasi o'rtasida farq kuzatiladi. Aholi turmush darajasining yuqoriligiga qaramasdan AQSh va Yaponiya rivojlangan mamlakatlar o'rtasida bir ishchiga hisoblangan rasmiy ish soatlari (1800 soat atrofida) bo'yicha yetakchilik qilishadi. Bu ko'rsatkich 2003-yilda Buyuk Britaniyada - 1700, Italiyada - 1600, Germaniya va Fransiyada - 1500, Niderlandiya va Norvegiyada - 1400 soat atrofida bo'lgan.

Ishsizlik darajasi ham ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish modellari doirasida farq qiladi.

G'arbiy Yevropada ishsizlik darajasi 1913-yilda 1,5 %ni, 1950-1973 yillarda o'rtacha 2,9 %, 1973-1998-yillarda 7,1 %, 1998-2007-yillarda 8,5 %ni tashkil etgani holda jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi ta'sirida 2013-yilda 11,0 %ga teng bo'ldi. G'arbiy Yevropada ishsizlik darajasi iqtisodiy o'sishning past sur'atlari sababli tarixiy o'sib borish tendensiyasiga ega. Jumladan, 2013-yilda ishsizlikning eng yuqori darajasi Ispaniya (25 %), Gretsiya (24,2 %), Portugaliya (15,7 %), Islandiya (14,7%) qayd etildi.

AQSh da ishsizlik darajasi 1913-yilda 4,3 %ni, 1950-1973-yillarda o'rtacha 4,6 %ni, 1973-1998-yillarda 6,6 %ni, 1999-2007-yillarda 4,9 %ni tashkil etgan bo'lsa, moliyaviy-iqtisodiy inqiroz tufayli 2013-yilda 7,4 %ga qadar oshdi. Umuman, AQSh da ishsizlik darajasi G'arbiy Yevropaga nisbatan inqiroz ta'sirini hisobga olmaganda yuqori iqtisodiy o'sish sur'atlari tufayli kamroq o'zgarishga ega.

Yaponiyada ishsizlik darajasi 1950-1973-yillarda o'rtacha 1,6 %ni, 1973-1998-yillarda 2,5 %ni, 1998-2007-yillarda 4,6 %ni tashkil etgan. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozning mamlakat iqtisodiyotiga salbiy ta'siri oqibatida ishsizlik darajasi ortib, 2013-yilda 4,3 %ga tenglashdi.

Tahlillar ishsizlik darajasi va iqtisodiy o'sish sur'atlari o'rtasida to'g'ridan to'g'ri bog'liqlik mavjudligini ko'rsatmoqda. Shunga qaramasdan Yaponiyaning iqtisodiy rivojlanish modeli 1998-2007, 2008-2013-yillarda iqtisodiy o'sish sur'atlarining pastligiga qaramasdan ishsizlik darajasining pastligini namoyish etmoqda. Buning sababi yapon modeliga xos bo'lgan kommunalizm bilan bog'liq bo'lib, yapon firmalari o'z ishchilarini kamdan-kam hollarda ishdan bo'shatishadi.

Rivojlangan mamlakatlarda, xususan, G'arbiy Yevropa mamlakatlarida ijtimoiy yo'naltirilganlikning kuchayishi demografik jarayonlar bilan bog'liq. Gap umumiy aholi sonida keksa yoshdagilar (65 yoshdan oshgan) ulushining oshishi bilan izohlanadigan demografik vaziyat — aholining qarishi muammosi haqida bormoqda. Agar keksalar sonining umumiy aholi sonidagi ulushi 12 %dan ohsa, ushbu mamlakatlar aholisi qariyotgan hisoblanadi. BMT Taraqqiyot Dasturi ma'lumotlariga ko'r 2013-yilda keksalar sonining ulushi inson salohiyatining rivojlanish darajasiga ko' ra juda yuqori mamlakatlarda — 16,3 %, AQSh da — 14 %, Yaponiyada — 25 %, Germaniyada 21 %ni tashkil etgan. Aholining qarishi pensiya to'lovlari, keksalarni parvarishlashni tashkil etish va ularga tibbiy xizmat ko'rsatish uchun qo'shimcha mablag'larni talab etadi. Aholining qarishi mahsulot ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish sohasining tarkibiga jiddiy ta'sir o'tkazadi.

Aksariyat G'arb iqtisodchilari aholining qarishi muammosini iqtisodiy salohiyatning pasayishi bilan bog'laydilar. Ular pensiya jamg'armalariga to'lanadigai badallarning oshirilishi ishlovchilarning «keksalik»ka olib qo'yadigan jamg'armalarining kamayishiga olib keladi, deb hisoblaydilar. Natijada investitsion resurslar kamayadi va mehnat unumdorligining o'sishi susayadi. Boshqa tahlilchilarning fikricha, tug'ilishning pasayishi sababli bolalar va o'smirlar ta'minotiga ketadigan xarajatlar qisqaradi va ishlovchilarga tushadigan iqtisodiy yuk yengillashadi.

Tashqi iqtisodiy aloqalar sohasi. Rivojlangan mamlakatlar jahon savdosida yetakchilik qilishsada, oxirgi o'n yillikda ularning ulushi qisqarish tendensiyasiga ega. 1980-yilda jahon tovar eksportida rivojlangan mamlakatlar ulushi 66,2 % tashkil etgani holda, ushbu ko'rsatkich 2013-yilda 50,9 %ga teng bo'ldi. Ushbu

holat asosan AQSh, Yaponiya va Buyuk Britaniya ulushining qisqarishi bilan bog'liq bo'lib ularning jahon tovar eksportidagi ulushi 1980-2013-yillarda mos ravishda 11,0 %, 6,4 %, 5,4 % gacha va 8,4 %, 3,8 %, 2,9 % gacha pasaygan.

Rivojlangan mamlakatlarning to'g'ridan to'g'ri xorijiy investitsiyalar harakatidagi ulushi ham qisqarib borish tendensiyasiga ega. Misol uchun, ushbu mamlakatlarning to'g'ridan to'g'ri investitsiyalarni jalb etishdagi ulushi 1980-yilda 80,1 % gi teng bo'lgani holda ushbu ko'rsatkich 2013-yilda 39,0 % ni tashkil etdi. To'g'ridan to'g'ri investitsiyalarni chetga chiqarishda esa ularning ulushi ushbu davrda mutanosib ravishda 94,4 % dan 60,8 % ga qadar qisqardi

1.3. Iqtisodiy rivojlanishning Sharqiy Osiyo modeli.

Sharqiy Osiyo modeli. Ushbu model Yaponiya, Janubi-Sharqiy Osiyoning bir qator mamlakatlarida (Janubiy Koreya, Tayvan, Singapur) qo'llaniladi. Modelning xususiyatlari milliy tarixiy mentalitet, sharqona an'analar va madaniyat ta'sirida shakllangan:

- qarindosh-urug'chilik;
- davlat va tadbirkorlar manfaatlarining uzviy bog'liqligi;
- iqtisodiyotning eksportga yo'naltirilganligi;
- bir umrlik yollanib ishlash tizimining mehnat faoliyatini rag'batlantirish ekanligi.

«Yaponiya modeli» deyarli 150-yil davomida o'z rivojlanish xususiyatlariga ega bo'lgan. Yaponiya modelining Yevropa mamlakatlari, AQSh modellaridan farqi jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishida davlat rolining yuqoriligi bilan ajralib turishidir.

Yapon modeli — vatanparvarlik tuyg'usi asosida yaratilib, sanoat mahsulotlarini eksport qilish evaziga xorijiy valyutaga ega bo'lish va tushgan valyuta evaziga yetakchi xorijiy mamlakatlardan zamonaviy, ilg'or, yuqori texnologiyalarni sotib olish, yuqori mehnat unumdorligiga erishish va tadbirkorlikni qo'llab-quvvatlash kabilarni o'z ichiga oladi.

«Yaponiya modeli»ning xususiyatlari quyidagilardan iborat: Birinchidan, mamlakatda bir xil sohada faoliyat ko'rsatayotgan ishlab chiqaruvchi korxonalar va kompaniyalarning birlashuvi («keyretsu») asosida moliyaviy sanoat guruhlarining tashkil qilinishi. Lekin ko'plab «keyretsu»lar urushda oldingi monopol kompaniyalar — «dzaybatsu»lardan kelib chiqqan. Bu moliya sanoat guruhlari yirik banklar, savdo va sanoat kompaniyalar tomonidan boshqariladi.

Ikkinchidan, mamlakatda mehnat munosabatlari tizimining shakllanuvi, ya'ni:

- yapon milliy urf-odatlaridan kelib chiqqan holda ish beruvchi ishxonalar rahbariyati tomonidan ishchilarning doimiy mehnat faoliyatini kafolatlash;
- fuqarolarni butun umrga ish bilan ta'minlash;
- ishchi o'rinlarga yuqori malakali mutaxassislarni tayyorlash;
- ishchilarning doimiy ravishda ish faoliyatlarini almashtirib turishlari;
- kompaniya va firmalar rahbarlari tomonidan ishchi-xizmatchilarni muntazam ravishda iqtisodiy rag'batlantirib turish;
- ishchilarning "korxonalar bu bizning uyimiz" shiori ostida faoliyat ko'rsatilishi;

Uchinchidan, mamlakatning iqtisodiy rivojlanishida hukumatning yuqori mavqeyi va uning kuchli nazorati. Hukumat mamlakatdagi barcha iqtisodiy muammolarni «Moliya-sanoat guruhlari» rahbarlari bilan hamkorlikda hal qiladi.

Hukumat markazlashgan umumdavlat rivojlanish rejalarini quyidagi yo'nalishlarda ishlab chiqadi: iqtisodiy taraqqiyot; ijtimoiy-ta'minot; yer va yerosti manbalaridan unumli foydalanish; sanoat tarmoqlarini rivojlantirish rejalarini ishlab chiqish.

To'rtinchidan, hukumat tomonidan mamlakatda har qanday biznesga qarshi qattiq kurash olib borish va nazorat o'rnatish.

Beshinchidan, milliy kadrlar tayyorlash tizimini takomillashtirish, ya'ni talabalarni xorijiy mamlakatlardagi eng nufuzli oliy o'quv yurtlariga va ishchi-xizmatchilarni esa xorijga malaka oshirish uchun yuborish.

XX asrning 60-80-yillarida rivojlanayotgan mamlakatlar tarkibidan yangi industrial mamlakatlar guruhi ajralib chiqdi. Yangi industrial mamlakatlar iqtisodiy

rivojlanish ko'rsatkichlari bo'yicha rivojlanayotgan mamlakatlardan ajralib turadi va «yangi industrial rivojlanish modeli»ning paydo bo'lishi to'g'risida yuritish imkonini beradi. Mazkur guruh mamlakatlarining rivojlanish xususiyatlarini Janubiy-Sharqiy Osiyo va Lotin Amerikasi yangi industrial mamlakatlari misolida ko'rib o'tish mumkin.

Yangi industrial mamlakatlar sanoatlashtirish, ilmiy ishlab chiqarishning va xalqaro savdoda faol qatnashuvchi, sanoat tarmoqlari va xizmatlar sohasi portga yo'naltirilgan rivojlanayotgan mamlakatlar guruhidir. Ba'zi yangi industrial mamlakatlari ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish ko'rsatkichlari bo'yicha dunyoda yetakchi rivojlangan mamlakatlari darajasiga yaqinlashib qoldilar.

Yangi industrial mamlakatlar iqtisodiy rivojlanish ko'rsatkichlari bo'yicha boshqa rivojlanayotgan mamlakatlardan tubdan farq qiladi. Jumladan, Tayvanda YaIM hajmi 1952-1993-yillarda 170 martaga, tashqi savdo aylanmasi hajmi esa 534,6 martaga ortgan. Mamlakatda iqtisodiy o'sishning o'rtacha yillik sur'atlari 8,7 % ni tashkil etgan.

Hisob-kitoblarga ko'ra 30-yil mobaynida (1960-1990) Osiyo hududi iqtisodiyotining o'sish sur'atlari yiliga 5 % ni tashkil etgani holda Yevropa mamlakatlarida bu ko'rsatkich 2 % ga teng bo'lgan. Tayvandan tashqari 1990-yillarda yuqori iqtisodiy o'sish sur'atlari Janubiy Koreyada — 8 %, Singapurda — 8 % atrofida, Malayziyada — 9 % ga teng bo'ldi.

Yangi industrial mamlakatlarning yuqori iqtisodiy o'sish sur'atlari bilan laholi turmush darajasining oshishi sur'atlari o'rtasida mutanosiblik kuzatiladi. Jumladan, 1960-yillarning o'rtalari 1990-yillarning boshlarida bu mamlakatlarda; jon boshiga to'g'ri keluvchi daromad miqdori to'rt baravar oshgan. XVF mutaxassislari prognozlarini bo'yicha Sharqiy Osiyo mamlakatlarining yalpi ichki mahsuloti hajmi 2015-yilga borib G'arbiy Yevropa mamlakatlaridan, 2020-yilga borib esa Shimoliy Amerika mamlakatlaridan oshib ketishi mumkin.

Yangi industrial mamlakatlar iqtisodiyoti o'ziga xos xususiyatlarga ega. Yangi industrial mamlakatlarni rivojlangan va rivojlanayotgan mamlakatlar

o'rtasidagi mamlakatlar guruhiga kiritish mumkin. Bu holat jahon xo'jaligi tizimining yaxlitligini ta'minlash imkonini beradi.

Odatda, yangi industrial mamlakatlar qatoriga Osiyoning «kichik ajdarxolari» — Janubiy Koreya, Tayvan, Gonkong, Singapur va Lotin Amerikasi yangi industrial mamlakatlari — Argentina, Braziliya, Meksikani kiritishadi. Sanab o'tilgan mamlakatlar yangi industrial mamlakatlarning birinchi to'lqini yoki biri avlodi hisoblanishadi.

Ulardan keyin yangi industrial mamlakatlarning ikkinchi avlodi - Malayziya, Tailand, Hindiston, Chili; uchinchi avlodi - Kipr, Tunis, Turkiya, Indoneziya; to'rtinchi avlodi - Filippin, Xitoyning janubidagi erkin iqtisodiy hududlari kiradi. Natijada yangi industrial mamlakatlarning «yangi industriallashish» hududi yuzaga keladi.

BMT uslubiyatiga muvofiq mamlakatlarni yangi industrial mamlakatlar qatoriga kiritish mezonlari quyidagilardan iborat:

- YaIM ning aholi jon boshiga to'g'ri keluvchi miqdori;
- YaIM ning o'rtacha yillik qo'shimcha o'sish sur'atlari;
- YaIM da qayta ishlash sanoatining ulushi, mazkur ulush 20 %dan kam bo'lishi kerak emas;
- sanoat mahsulotlari eksportining hajmi va uning umumiy eksportdagi ulushi;
- to'g'ridan to'g'ri xorijiy investitsiyalar hajmi.

IHHT tomonidan 1995-yilda Janubiy-Sharqiy Osiyo mamlakatlaridan birinchi bo'lib Singapurga "industrial jihatdan rivojlangan" mamlakat maqomi berildi va 1996-yilning 1-yanvaridan kuchga kirdi. 30-yil davomidagi barqaror iqtisodiy o'sish ushbu mamlakatning kichik port shahridan dunyoning eng boy mamlakatlari qatoriga kirish imkonini berdi.

Siyosiy barqarorlik sharoitida mamlakat sanoati doimiy ravishda yiliga o'rtacha 8.4% sur'atda rivojlanib bordi va mazkur mamlakatda istiqomat qiluvchi har bir odamning turmush darajasi o'rtacha 7 martaga ortdi. Singapurda yashovchi o'rta statistik odamning yillik daromadi 1995-yilda 22,3 ming dollarni tashkil etdi, bu esa o'sha davrda sobiq metropoliya davlati bo'lgan Buyuk Britaniyadan ancha

yuqoridir. Buyuk Britaniyaning sobiq mustamlakasi Gonkong ko'pgina ijtimoiy-iqtisodiy jihatlariga ko'ra o'z metropoliya davlatidan o'tib ketdi. 1990-yillarning oxirlaridan boshlab Gonkong (Syangan) aholi jon boshiga daromad darajasi bo'yicha dunyoda 4- va 5-o'rinni egallab kelmoqda.

Yangi industrial mamlakatlar hududiy jihatdan ikki guruhga bo'linadi:

- Osiyo (Koreya, Tayvan, Singapur, Gonkong, Filippin, Hindiston, Tailand).
- Lotin Amerika (Braziliya, Argentina, Meksika, Chili).

Lotin Amerikasi yangi industrial mamlakatlari Osiyo mamlakatlaridan qator jihatlar bilan farq qiladi (1.3.1-jadval).

Tahlillar Osiyoning yangi industrial mamlakatlari tashqi bozorga yo'naltirilgan rivojlanish yo'lidan borgani holda Lotin Amerikasining yangi industrial mamlakatlari asosan, ichki manbalarga tayangan rivojlanish yo'lidan borayotganligini ko'rsatadi. Bu holat Lotin Amerikasi yangi industrial mamlakatlarining tabiiy resurslar bilan yuqori darajada ta'minlanganligi, aholisining ko'pligi bilan izohlanadi.

Yangi industrial mamlakatlarning rivojlanish modellari. Yuqorida qayd etib o'tilgan omillar yangi industrial mamlakatlarning Osiyo va Lotin Amerikasi modellarining shakllanishiga muayyan darajada ta'sir qilgan.

Birinchi model — milliy iqtisodiyotning ustun darajada tashqi bozorga, iqtisodiyotning eksportga yo'naltirilganligi bilan ajralib turadi.

Ikkinchi model — milliy iqtisodiyot tarmoqlarini ichki resurslarga tayangan holda rivojlantirish, import o'rnini qoplashga yo'naltirilgani iqtisodiyotni shakllantirishga asoslangan.

Jahon tajribasining ko'rsatishicha, import o'rnini qoplovchi ishlab chiqarishning rivojlanish strategiyasi qator rivojlanayotgan va o'tish iqtisodiyoti mamlakatlari iqtisodiy taraqqiyotida muhim ro'l o'ynadi. Mazkur strategiya rivojlanayot mamlakatlar iqtisodiyotida tarkibiy o'zgarishlarning sodir bo'lishiga va yangi, sig'imkorligi yuqori muhim tarmoqlarning yaratilishiga olib keldi.

1.3.1-jadval

Osiyo va Lotin Amerikasi yangi industrial mamlakatlari o'rtasidagi farqli jihatlar⁴

Osiyoning yangi industrial mamlakatlari	Lotin Amerikasining yangi industrial mamlakatlari
import o'rnini qoplash va eksportga yo'naltirilgan siyosatning birgalikda olib borilishi	proteksionizm siyosatining ustuvorligi
ba'zi mamlakatlar iqtisodiyoti uchun tashqi bozorga yo'naltirilganlikning ustuvorligi va to'liq eksportga yo'naltirilgan siyosatning olib borilishi (Gonkong, Singapur)	xorijiy kompaniyalar tomonidan raqobatning yo'qligi
tadbirkorlik kapitalining qayta ishlash sanoati va xomashyo tarmoqlariga yo'naltirilganligi;	arzon kreditlarning mavjudligi
iqtisodiy rivojlanishning keng tarmoqli manbalarining shakllanganligi	tadbirkorlik kapitalining savdo, xizmatlar sohasi, qayta ishlash sanoatiga yo'naltirilganligi
ommaviy iste'mol mahsulotlarini ishlab chiqarish bo'yicha mehnat - sig'imkorligi yuqori korxonalarining barpo etilganligi	Janubiy-Sharqiy Osiyo yangi industrial mamlakatlariga nisbatan yuqori iqtisodiy salohiyatga egaligi
	ustuvorlik material va kapital sig'imkorligi yuqori tarmoqlarni rivojlantirishga qaratilganligi
	import o'rnini qoplash siyosatining mamlakatlarning jahon xo'jaligidagi o'rnining tubdan o'zgarishiga olib kelmasligi

⁴ A.V.Vaxabov, D.A.Tadjibateva, Sh.K.Xajibakiyev. Jahon iqtisodiyoti va xalqaro iqtisodiy munosabatlar. Darslik. Toshkent. 2015

Shunga qaramasdan import o'rnini qoplash siyosati uzoq muddatli istiqbol uchun samarali hisoblanmaydi. Barcha import o'rnini qoplash siyosatini olib borayotgan mamlakatlarda tabiiy inqiroz yuz beradi. Proteksionizm va xorijiy kompaniy tomonidan raqobatning yo'qligi, arzon kreditlar sharoitida milliy iqtisodiyotni «issiqxona» rejimida faoliyat yuritishi samarali va egiluvchan iqtisodiy tizimi yaratilishiga to'sqinlik qiladi.

Umuman, import o'rnini qoplash siyosati rivojlanayotgan mamlakatlarni jahon xo'jaligidagi mavqeyini tubdan o'zgarishiga olib kelmaydi. Import o'rnini qoplash ko'pincha tashqi omillarga bog'liqlikni kamaytirish o'rniga ko'paytirish mumkin. Import o'rnini qoplash bosqichini hamma rivojlanayotgan mamlakat jumladan, yangi industrial mamlakatlar bosib o'tgan.

II BOB. IJTIMOIIY-IQTISODIY RIVOJLANISHNING MAKROIQTISODIY MODELLARI XUSUSIYATLARI.

2.1. Ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishning makroiqtisodiy modellari.

Jahon xo'jaligining zamonaviy global tizimida makroiqtisodiy rivojlanishning bir necha turi shakllangan. Tabiiyki, har bir milliy iqtisodiyot makroiqtisodiy rivojlanishning o'ziga xos xususiyatlariga ega. Mamlakatning iqtisodiy rivojlanish modeli tushunchasining yagona ta'rifi yo'q. Iqtisodchilar uning turli xil ta'riflaridan foydalanishadi, masalan, mamlakat modeli, milliy model, iqtisodiy model va h. k. Mamlakatning iqtisodiy modeli tushunchasi iqtisodiy o'sishning muhim, barqaror makroiqtisodiy ko'rsatkichlari bilan bog'liq. Mamlakatning iqtisodiy rivojlanishini aks ettiruvchi murakkab ko'rsatkichlar tizimi va ular o'rtasidagi bog'liqlik milliy xo'jalikning bir butunligini ifoda etib, mamlakatning iqtisodiy rivojlanish modelini tashkil etadi.

Mamlakatlarning tegishli iqtisodiy rivojlanish modelini tanlashlari quyidagi omillarga bog'liq:

1.Mamlakatning geografik o'rni. Aksariyat mamlakatlar geografik joylashuviga qarab iqtisodiy rivojlanish yo'lini belgilab olishgan. Masalan, Yaponiya iqtisodiyotining eksportga yo'naltirilganligi mamlakatning qulay geografik joylashuvi bilan izohlanadi. Shu bilan bir qatorda mamlakatda boy tabiiy resurs zaxiralarining mavjud emasligi tufayli asosiy e'tibor ichki iqtisodiy salohiyatni oshirishga qaratilgan. Yaponiya qatoriga Xitoy, Singapur, Janubiy Koreya, Tayvan, Vyetnam kabi mamlakatlarni kiritish mumkin.

2.Milliy madaniyat, an'analar, din, hayot tarzi bilan bog'liq xususiyatlar. Odatda, G'arb bilan Sharq qarashlari, fikrlari bir-biriga zid yoki qisman to'g'ri kelmasligi mumkin. Aslida bu ko'rinmas holat bo'lib ko'rinsada, ba'zi mamlakatlar uchun milliy madaniyat va an'analar iqtisodiy rivojlanishda muhim ahamiyat kasb etadi.

3.Tarixiy omillar. Jahonning aksariyat rivojlanayotgan mamlakatlari 1960 yillarda mustamlaka tizimidan xolos bo'lib, mustaqil iqtisodiy rivojlanish yo'lga

o'rdilar. Sobiq mustamlaka mamlakatlar va mustamlakachi mamlakatlar o'rtasidagi tarixiy shakllangan iqtisodiy bog'liqlik bu mamlakatlarning tegishli iqtisodiy rivojlanish modelini tanlashlariga bevosita ta'sir ko'rsatgan.

4. Milliy mentalitet. Har bir millatga xos milliy mentalitetning shakllanganligi dunyo mamlakatlari iqtisodiy rivojlanish modellari xususiyatlarini belgilab beradi.

5. Ijtimoiy-iqtisodiy omillar va h. k.

Yuqorida keltirilgan omillarni har bir mamlakat o'z imkoniyat va hohishlari asosida tanlaydi. Iqtisodiy modellarning maqsadi mamlakatning barqaror rivojlanishini ta'minlash bo'lib, birmodelni ikkinchi modeldan farqlantiruvchi elementlar va bog'liqliklar mavjud. Bu farq va bog'liqliklar quyidagilardan iborat.

Mulk shakllarining nisbati. Mamlakatda davlat yoki xususiy mulk o'rtasidagi nisbat alohida ahamiyat kasb etadi. Masalan, AQSh da xususiy mulk davlat mulkiga nisbatan ustunlik qilsa, Germaniyada aksincha, xususiy mulk davlat mulkiga nisbatan past ko'rsatkichga ega.

Davlatning ro'li. Bunga ham biz AQSh va Germaniyani misol qilib o'tishimiz mumkin, Germaniyada davlat sektorining miqyosi, davlatning iqtisodiyotga aralashish darajasi, davlat xarajatlarining YaIM dagi ulushi AQSh ga nisbatan yuqori hisoblanadi.

Iqtisodiyotning ochiqlik darajasi. Shunday mamlakatlar borki, ularning iqtisodiyoti tashqi iqtisodiy aloqalarga, ya'ni eksportga bog'liq bo'ladi. Ushbu mamlakatlar iqtisodiyotining ochiqlik darajasi yuqori bo'ladi. Ba'zi mamlakatlarda esa Oteksionizm kuchli bo'lib, ularda iqtisodiyotning ochiqlik darajasi past bo'ladi. Iqtisodiyotning ochiqlik darajasiga qarab ham modellar farqlanadi.

Iqtisodiyotni moliyalashtirish manbalari va miqyosi, xorijiy kapitalning iqtisodiyotdagi ulushi. Mamlakat moliyalashtirish manbalari qanchalik xorijiy kapitallarga bog'liq bo'lsa, bu mamlakat iqtisodiyoti shunchalik tashqi iqtisodiy omillarga bog'liq bo'lib qoladi. Bu esa, o'z navbatida, salbiy holatlarga olib kelishi mumkin.

Mehnat bozori. Odatda, rivojlanayotgan mamlakatlarda malakasiz ishchi kuchi ko'pligi sababli arzon ishchi kuchini yaratadi, rivojlangan davlatlarda esa, bu holat farqli ravishda, ishchi kuchi malakali, ammo qimmat bo'ladi.

Tashqi iqtisodiy aloqalarning xarakteri, savdo siyosati. Bu omil yuqoridagi isodiyotning ochiqlik darajasiga o'xshash bo'lib, mamlakat qanchalik tashqi iqtisodiy aloqalarni jadal ravishda rivojlantirsa, tashqi savdoga keng yo'l ochib berish siyosatini yuritsa, mamlakat iqtisodiyoti shunchalik barqarorlashadi.

Milliy iqtisodiyotning jahon iqtisodiyotiga integratsiyalashuv darajasi. Bir mamlakat boshqa mamlakatlar bilan aloqa qilmasdan, yakka, alohida holda rivojlana olmaydi. Shuning uchun mamlakatlar birlashgan holda o'z iqtisodiyotini yuritadi. Mamlakatlar maqsadlari va imkoniyatlari bir-biri bilan kesishsa, ular bir-birlari bilan hamkorlik qilib ish olib borishadi va bunda ancha qulayliklarga erishiladi. Bunga YeI dagi yagona valyutaning kiritilishini misol qilishimiz mumkin.

Bir modelning ikkinchi modeldan farqini keltirib chiqaruvchi elementlar bog'liqliklar:

- mulk shakllarining nisbati;
- davlatning ro'li, davlat sektorining miqyosi, davlatning iqtisodiyotga aralashish darajasi; davlat xarajatlari va ularning YaIM dagi ulushi; iqtisodiyotning ochiqlik darajasi;
- iqtisodiyotni moliyalashtirish manbalari va miqyosi, xorijiy kapitalning iqtisodiyotdagi ulushi; mehnat bozori;
- tashqi iqtisodiy aloqalarning xarakteri, savdo siyosati;
- milliy iqtisodiyotning jahon iqtisodiyotiga integratsiyalashuv darajasi va h.k.

Iqtisodiy model samaradorligi quyidagi makroiqtisodiy ko'rsatkichlarda aks etadi:

- YaIM hajmi va tarkibi; YaIM dinamikasi;
- YaIM ning aholi jon boshiga to'g'ri keluvchi miqdori; iste'mol narxlari indeksi; bandlik darajasi; mehnat unumdorligi va b.

Dunyo mamlakatlari iqtisodiyotining rivojlanish evolyutsiyasi tahlili makroiqtisodiy rivojlanishning quyidagi uch modelini ajratish imkonini beradi.

Birinchisi - o'z-o'zidan rivojlanuvchi bozor tizimi bo'lib, u ilgari erkin raqobat kapitalizmi, deb atalardi. Ushbu tizim asoslari A. Smit asarlarida ta'riflab berilgan bo'lib, keyinchalik klassik liberal yo'nalish vakillari tomonidan yanada rivojlantirildi.

Bozor iqtisodiyotining klassik modeli xususiyatlari:

- tadbirkorlik erkinligi;
- xususiy tashabbus erkinligi;
- savdo erkinligi;
- davlat ro`lining cheklanganligi.

Ushbu model XIX asrning ikkinchi yarmigacha keng qo'llanilgan. Kapitalning markazlashuvi erkin tadbirkorlik modelini davlat-monopolistik kapitalizmi modeliga aylantirdi.

Ikkinchisi - ma'muriy-buyruqbozlikka asoslangan iqtisodiy tizim. XX asrning boshlarida bo'lib o'tgan sotsialistik revolyutsiya Rossiyada yangi iqtisodiy modelni shakllantirdi. Ushbu totalitar modelga quyidagi xususiyatlar xos:

- iqtisodiyotni o'ta yuqori darajada g'oyalashtirilganligi;
- boshqaruvning ma'muriy mexanizmlari;
- davlat tomonidan barcha sohalarning nazoratga olinganligi;
- iqtisodiyotda yirik industrialashtirishni amalga oshirish;
- xususiy mulkning inkor etilishi.

Ushbu tizimning nazariy asoslari marksizm va sotsialistik iqtisodiy fan vakillari tomonidan ishlab chiqilgan. Bu tizim samaradorligi past bo'lganligi, jumladan, ijtimoiy masalalarda samarasiz bo'lganligi uchun hozirgi davrda jahon ilmiy jamoatchiligida unga nisbatan salbiy munosabat shakllangan.

Uchinchisi - aralash iqtisodiyot. XX asrning 20-30-yillarida bo'lib o'tgan «Buyuk depressiya» davlatning iqtisodiyotga keng aralashuviga asoslangan yangi modelni shakllantirdi. Ushbu model J. M. Keynes tomonidan ishlab chiqilgan va u davlatning quyidagi yangi funksiyalariga asoslangan:

- davlat mulkining ko'payishi va davlatning tadbirkorlik faoliyatini rivojlanishi;
- bir qator tarmoqlarning davlat nazoratiga olinishi;
- davlat tomonidan narxlarning shakllanish mexanizmini nazorat qilinishi;
- davlat tomonidan mehnat bozorining tartibga solib turilishi;
- tabiiy monopoliya va davlat tomonidan iqtisodiyot infratuzilmasining nazorat qilinishi.

Ushbu tizimda xususiy mulk ustuvor bo'lgan bozor asoslari davlatning iqtisodiyotni tartibga solish dastagi bilan to'ldiriladi. Taniqli Venger iqtisodchisi K.Poloni ta'biri bilan aytganda, unda «bozor erkinligi bozordan himoyalash bilan qo'shilib ketadi».

Qayd etib o'tilgan xo'jalik yuritishning dastlabki ikki modeli faoliyati tarixiy jihatdan hozirgi vaqtga kelib tugallandi. Aralash iqtisodiyot mazmuni uni mamlakatlarda ro'yobga chiqarish uchun turli konkret shakllarni taqozo etadi. Ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishning ko'p variantlarda sodir bo'lishining aniq imkoniyatlarini va uning obyektiv zarurligini aynan aralash iqtisodiyot yuzaga keltiradi.

Jahon tajribasi kapitalistik iqtisodiyot mulkchilik shaklining xilma-xilligiga asoslangan o'ziga xos rivojlanish modellarini ajratish imkonini beradi.

Rivojlangan mamlakatlardagi iqtisodiy siyosatning ustuvor yo'nalishlarini hisobga olgan holda iqtisodiy rivojlanish modelining bir nechta turlarini ajratib ko'rsatish mumkin:

- **liberal model, anglosakson mamlakatlarining neoliberal modeli, xususiy-korporativ model.** Iqtisodiyotning o'z-o'zini boshqarishning bozor mexanizmi asosida qurilgan, davlat mulkchiligining oz ulushi, tovarlar va xizmatlar ishlab chiqarish jarayoniga davlatning sezilarsiz to'g'ridan to'g'ri aralashuvi bilan tavsiflanadi. AQSh, Buyuk Britaniya, Irlandiya, Avstraliya, Yangi Zelandiya mamlakatlarida amal qiladi;

- **ijtimoiy bozor xo'jaligi modeli.** Ikkinchi jahon urushidan keyin Germaniya, Shvetsiya va Fransiyada shakllangan, ijtimoiy yo'naltirilgan bozor iqtisodiyoti

nomini oldi. Ushbu model milliy bozor xo'jaligining faoliyatiga davlatning faol ta'siri; davlat mavqeyining yuqoriligi; davlat mulkining katta ulushga egaligi; kuchli ijtimoiy ta'minot tizimi; davlat xarajatlarining yuqori darajasi; aholining keng miqyosda ijtimoiy kafolatlar bilan ta'minlanganligi; bandlikning tartibga solinishi kabi xususiyatlar bilan tavsiflanadi. Ijtimoiy bozor xo'jaligi modeli Germaniya, Kanada, Isroil va boshqa mamlakatlarda qo'llanilmoqda;

- **Sharqiy Osiyo modeli.** Ushbu model Yaponiya va Janubi-Sharqiy Osiyoning bir qator mamlakatlarida (Janubiy Koreya, Tayvan, Singapur) qo'llaniladi. Modelning xususiyatlari milliy mentalitet, sharqona an'analar va hayot tarzi, madaniyat ta'sirida shakllangan bo'lib, modelda xalq birligi, davlatga sadoqatlilik, aholi milliy ruhi aks ettirilgan. Sharqiy Osiyo modeli asosida Yapon modeli shakllantirilgan. Ana shu model orqali Yaponiya jahon xo'jaligida yetakchi o'rinlarga erishdi. Modelning asosida iqtisodiyotni rivojlantirish va raqobatni kuchaytirish turadi.

Rivojlanayotgan va o'tish iqtisodiyoti mamlakatlari uchun xos bo'lgan xususiyatlarni hisobga olgan holda rivojlanayotgan mamlakatlarning Lotin Amerikasi, Afrika, Xitoy va o'tish iqtisodiyoti mamlakatlari modellarini ajratish mumkin.

Lotin Amerikasi modeliga xos xususiyatlar:

- davlatning iqtisodiyotga kuchli va muntazam aralashuvi;
- korrupsiya va jamiyatning kriminalizatsiyalashuvi;
- ishlab chiqarishning yuqorida sanab o'tilgan bozor iqtisodiyotining uch modelidan foydalanuvchi yetakchi kapitalistik mamlakatlar talabini qondirish, tabiiy resurslar va arzon ishchi kuchidan foydalanish uchun yo'naltirilishi.

Afrika modeli - ushbu model mulkchilikning turli shakllariga va bozor munosabatlariga asoslanadi. Bu modeldan foydalanuvchi Afrika mamlakatlarida, avvalambor, aholi o'rtasida savodxonlik darajasining pastligi, davlatni boshqarish, xatto xo'jalik jarayonlarini korxonalar va firmalar darajasida tartibga solish, boshqarishda o'zligi kuzatiladi. Umuman, rivojlangan mamlakatlarning iqtisodiy yordamisiz afrikaliklar zamonaviy bozor iqtisodiyotini tashkil etishlari dargumon.

Afrika iqtisodiyotiga quyidagilar xosdir:

- malakasiz mehnatning shafqatsiz ekspluatatsiya qilinishi;
- ishlab chiqarishga «yuqori»dan to'g'ridan to'g'ri aralashuvda ma'muriy kuch ishlatish uslublarining keng qo'llanilishi;
- samaradorlikning past darajasi.

Iqtisodiy rivojlanishning **xitoy modeli** bozor tamoyillari va kommunistik g'oyalarning uyg'unligini taqozo etishi bilan boshqa modellardan ajralib turadi. Ushbu modelga xos bo'lgan asosiy xususiyat uning eklektikligi bilan bog'liq.

Xitoy iqtisodiyotida davlat mavqeyi saqlanib qolmoqda, olib borilayotgan islohotlar shakllangan iqtisodiy tizimning davlat va kooperativ maqomini o'zgartirmaydi, iqtisodiyotda xorijiy kapitalning ro'li katta va aholining ijtimoiy huquqlarini kafolatlashga yo'naltirilgan ijtimoiy dasturlar yaxshi rivojlanmagan.

O'tish iqtisodiyoti mamlakatlari modeli - bu bozor va ma'muriy-buyruqbozlik modellari o'rtasidagi oraliq modeldir. Ushbu modelga Markaziy va Sharqiy Yevropaning sobiq sotsialistik mamlakatlari, MDH mamlakatlari va qator Osiyo mamlakatlarini kiritish mumkin. Ushbu mamlakatlarda amalga oshirilayotgan iqtisodiy islohotlardan ko'zlangan maqsad bozor tamoyillariga asoslangan demokratik jamiyat qurishdir.

Iqtisodiy rivojlanish modellari o'rtasida jiddiy farqlar mavjudligiga qaramasdan ushbu modellar o'xshash jihatlarga ega va ularning barchasini bozor iqtisodiyoti modellariga kiritish mumkin.

Shuningdek, barcha iqtisodiy rivojlanish modellari aralash iqtisodiyot hisoblanadi. Chunki dunyo amaliyotida sof bozor yoki sof rejali iqtisodiyot mavjud emas, ularning barchasi bozor va rejali iqtisodiyot mexanizmlarini aralash uyg'unlashtirgan holda qo'llaydi.

2.2. Iqtisodiyotni ochiqligi va raqobatbardoshligi dinamikasi.

Dunyo mamlakatlari iqtisodiy rivojlanishning qaysi modelini tanlamasin milliy iqtisodiyotning jahon xo'jaligidagi mavqeyi uning raqobatbardoshlik darajasi bilan belgilanadi. Xalqaro raqobat texnik taraqqiyotning muhim omili hisoblanadi va uning ta'sirida ishlab chiqarish, boshqaruv texnologiyalarining doimiy yangilanib borish jarayoni davom etadi, ishlab chiqarilayotgan mahsulot turlari yangilanadi va sifati oshib boradi. Jahon iqtisodiyotining barqaror rivojlanish sur'atlarini ta'minlash va xalqaro raqobatni vujudga keltirishning shart-sharoitlari mamlakatlar iqtisodiyotining ochiqligi bilan belgilanadi.

Jahon tajribasining ko'rsatishicha, tashqi dunyoga nisbatan yopiqlik siyosatini olib borish albatta inqirozga olib keladi. Mamlakat iqtisodiyotining xalqaro mehnat taqsimotiga integratsiyalashish darajasi - bu iqtisodiyotning ochiqlik ko'rsatkichi bilan belgilanadi.

Milliy iqtisodiyot uchun jahon bozoriga jalb etilganlik muhim ahamiyat kasb etadi. «Ochiqlikning» ratsional darajasi va tavsifini tanlash milliy iqtisodiyotning raqobatbardoshligini ta'minlab berishning muhim shartidir.

Ochiq iqtisodiyot - bu tashqi iqtisodiy aloqalari rivojlangan, milliy iqtisodiyotning nisbiy ustunliklariga tayanib, jahon xo'jaligi tizimiga integratsiyalashib boruvchi iqtisodiyotdir. Jahon iqtisodiyotida ochiq iqtisodiyot tushunchasi milliy iqtisodiyotga nisbatan qo'llaniladi.

Jahon amaliyotida iqtisodiyotning ochiqlik darajasi quyidagi ko'rsatkichlar orqali aniqlanadi:

- eksport kvotasi;
- import kvotasi;
- tashqi savdo kvotasi;
- import elastikligi koeffitsiyenti;
- eksport elastikligi koeffitsiyenti;
- eksport va import tarkibi;
- iqtisodiyotga sarflanayotgan investitsiyalar tarkibida xorijiy investitsiyalar va chetga chiqarilgan kapitalning jami kapital hajmidagi ulushlari. Agar ichki

investitsiyalarda xorijdan jalb qilingan kapital ulushi qancha katta bo'lsa va kapital mamlakat tashqarisiga qancha ko'p chiqsa, iqtisodiyot shunchalik ochiq bo'ladi;

- mehnat resurslari tarkibida xorijdan kelgan va xorijga chiqib ketgan ishchi kuchi hissasi. Ushbu ko'rsatkich qancha katta bo'lsa, iqtisodiyot shunchalik ochiq bo'ladi.

Iqtisodiyotning ochiqlik darajasiga ta'sir etuvchi omillar quyidagilardan iborat:

- ishlab chiqarish kuchlarining rivojlanish darajasining yuqoriligi;
- iqtisodiyot tarkibida qayta ishlash va yuqori texnologiyali tarmoqlarning ulushi;
- mamlakat iqtisodiy salohiyatining hajmi;
- mamlakatning tabiiy resurslar bilan ta'minlanganlik darajasi.

O'zbekiston iqtisodiyoti erkinlashib, ochiqlik darajasi ortib, jahon xo'jaligiga integratsiyalashuvi kuchayib bormoqda. 2013-yilda O'zbekistonda eksport kvotasi 26,7 % ga, import kvotasi 24,3 % ga va tashqi savdo kvotasi 51,0 % teng bo'ldi⁵.

Ba'zi iqtisodchilarning fikricha, iqtisodiyotning ochiqlik darajasi milliy ishlab chiqarishning tarmoq tarkibiga bog'liqdir. Ishlab chiqarish hajmining umumiy tarkibida bazaviy tarmoqlar ulushi qanchalik yuqori bo'lsa, iqtisodiyotning ochiqlik darajasi shunchalik past bo'ladi. Ushbu holat bazaviy tarmoqlarning xalqaro moslashuv jarayoniga kam darajada jalb etilganligi va asosan ichki bozorga yo'naltirilganligi bilan izohlanadi.

Ichki talab va tahlil muvozanatining makroiqtisodiy tahlillari ko'rsatish odatda, ushbu muvozanat real amaliyotda o'z tasdig'ini topmaydi. Mamlakat iqtisodiy rivojlanish darajasi qanchalik yuqori bo'lsa, ushbu ko'rsatkichdan chetlanish shunchalik yuqori bo'ladi. Mamlakatning texnologik-iqtisodiy rivojlanish darajasining yuqoriligi tovarlar va xizmatlar taklifining ko'payishiga va tashqi iqtisodiy faoliyatning rag'batlantirilishiga olib keladi. Bu esa iqtisodiyotning ochiqligini aniqlashda muhim omil bo'lib xizmat qilishi mumkin.

⁵ Trade Profiles 2014. World Trade Organization. Geneva 2014. P.195.

Ishlab chiqarish kuchlarining rivojlanish darajasi yuqori, texnologik jihatdan chuqur mehnat taqsimotiga asoslangan diversifikatsiyalangan tarmoq tarkibiga ega mamlakatlarda iqtisodiyotning ochiqlik darajasi ham yuqori bo`ladi. Mutlaq ko'rsatkichlar bo'yicha iqtisodiy salohiyati past, tabiiy resurslar bilan kam ta'minlangan mamlakatlar iqtisodiyotining ochiqlik darajasi past bo'ladi.

Qayd etib o'tilganidek, iqtisodiyotning ochiqligi xalqaro raqobatning muhim sharti hisoblanadi. Mamlakatlarning raqobatbardoshligi qanday aniqlanadi va u nimalarga bog'liq? Nima sababdan ba'zi mamlakatlar raqobatbardoshlik jihatdan boshqa mamlakatlarga nisbatan ilgari ketgan?

Raqobatbardoshlik tushunchasiga iqtisodiy adabiyotda «firmalarning mavjud sharoitda raqobatchilariga nisbatan baho va bahosiz tavsifiga ko'ra tovarlarni loyihalashtirish, tayyorlash va sotish borasidagi real va potensial imkoniyatlaridir», deya ta'rif beriladi.

XX asrning 90-yillarida amerikalik iqtisodchi Garvard universiteti Biznes maktabi professori Maykl Porter «Mamlakatlarning raqobat afzalliklari» nomli kitobida xalqaro raqobatning zamonaviy muammolarini tahlil etdi.

M. Porter fikricha, mamlakatning raqobatbardoshligini uning milliy kompaniyalari ta'minlab beradi, shuning uchun dastlab mamlakat iqtisodiyoti raqobatbardoshligini emas, balki milliy kompaniyalar raqobatbardoshligini tahlil etish lozim. U mamlakat kompaniyalarining muvaffaqiyatini ta'minlab beradigan qulay muhitni yaratish quyidagi to'rtta muhim ko'rsatkichga bog'liqligini ta'kidlaydi:

- ishlab chiqarish omillari bilan ta'minlanganlik;
- talab ko'rsatkichlari;
- yaqin va xizmat ko'rsatuvchi (yordam beruvchi) tarmoqlar;
- raqobat muhiti va firma strategiyasi.

Ushbu muhit doirasidagi milliy kompaniyalarning samarali faoliyati mamlakatning raqobatbardoshlik reytingini belgilab beradi.

Mutaxassislar mamlakatning raqobatbardoshligini aniqlash uchun 340 dan ortiq ko'rsatkichlar va 100 dan ortiq usullardan foydalanishadi. Mamlakatning raqobatbardoshligini aniqlashda quyidagilar omillar sifatida xizmat qiladi:

- iqtisodiy salohiyat va iqtisodiyotning o'sish sur'atlari;
- sanoat ishlab chiqarishning samaradorligi;
- ilmiy-texnik taraqqiyotning rivojlanish darajasi va uni o'zlashtirish sur'atlari;
- xalqaro mehnat taqsimotida qatnashish;
- ichki bozor hajmi va dinamikasi;
- iqtisodiyotda davlatning ro'li;
- moliya tizimining egiluvchanligi;
- mehnat resurslari bilan ta'minlanganlik va malaka darajasi;
- ichki siyosiy va ijtimoiy-iqtisodiy holat;
- iqtisodiyotning jahon talabiga moslashish darajasi va qobiliyati.

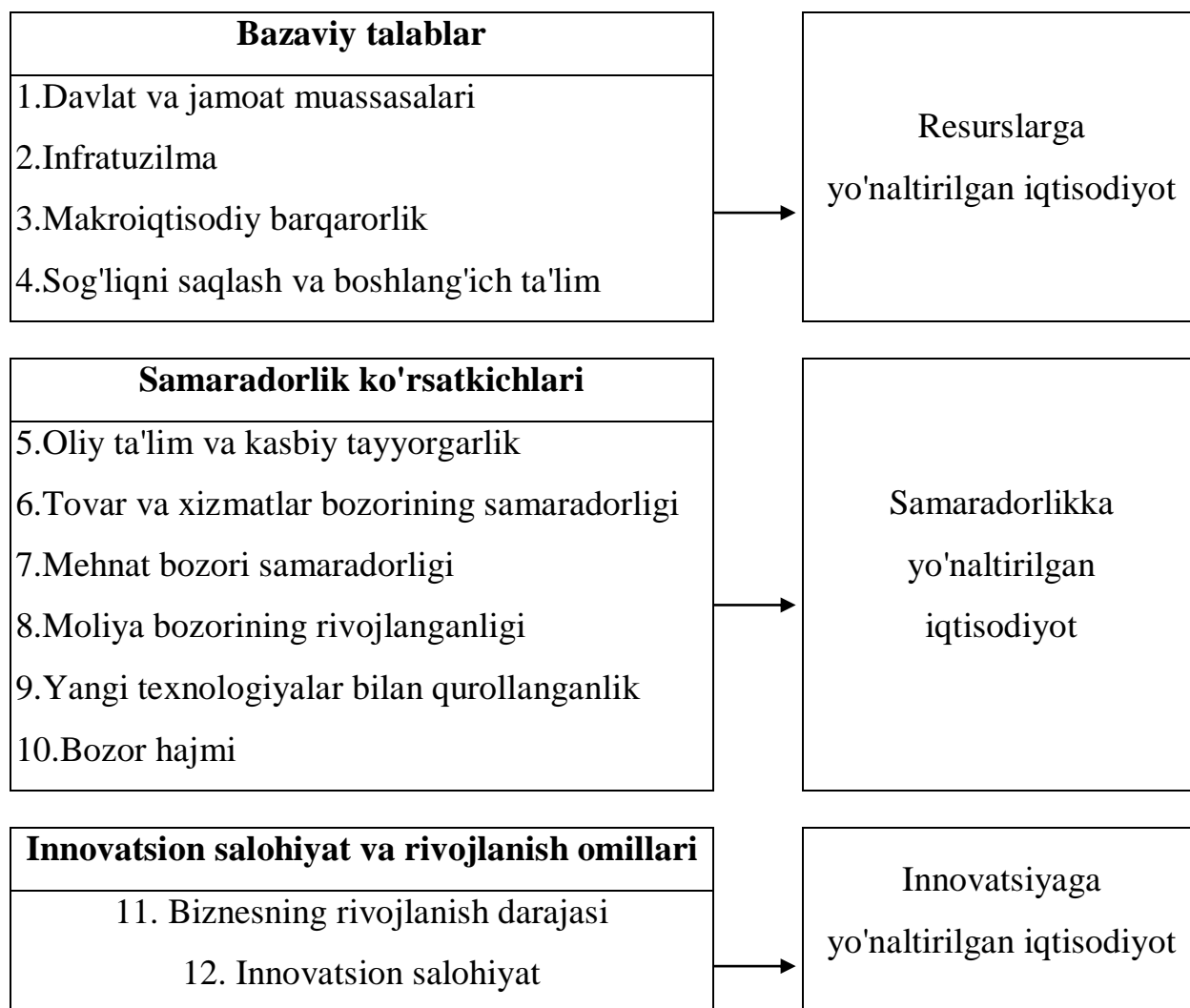
Shveysariyaning Lozanna shahrida joylashgan Menejmentni rivojlantirish xalqaro instituti (International Institute of Management Development, IMD) har yili dunyoning yetakchi 47 mamlakatiga raqobatbardoshlik nuqtayi nazaridan baho beradi. Tahlillar 287 mezon bo'yicha guruhlangan 8 ta omil bo'yicha amalga oshiriladi:

- milliy iqtisodiyot tavsifi - YaIM hajmi, investitsiyalar va jamg'armalar hajmi, pirovard iste'mol darajasi, aholi turmush darajasi, iqtisodiyotning samaradorligi darajasi;
- iqtisodiyotning baynalmilallashuv darajasi;
- siyosiy tizimning barqarorligi;
- moliya tizimi;
- infratuzilma holati;
- boshqaruvning samaradorligi;
- fan va texnologiyalarning rivojlanish darajasi;
- mehnat resurslarining tavsifi.

Mamlakatlar raqobatbardoshligini tahlil etuvchi xalqaro tadqiqot usullaridan biri - Jahon iqtisodiy forumining (World Economic Forum, WEF) metodikasi

hisoblanadi. Tadqiqot jarayonida mamlakatning iqtisodiy o'sishini baholashda o'rta va uzoq muddatli rivojlanish dinamikasini tavsiflovchi muhim makro va mikroiqtisodiy ko'rsatkichlar asosida raqobatbardoshlikning agregat indeklari hisoblanadi. Ushbu metodika 30-yildan buyon qo'llaniladi va uning natijalari Jahon iqtisodiy forumining Global raqobatbardoshlik to'g'risidagi (The Global Competitiveness Report) ma'ruzasida chop etiladi.

Mamlakatning raqobatbardoshligini baholash ko'psonli ma'lumotlarni yig'ish asosida raqobatbardoshlik ko'rsatkichlarini asosiy omillar bo'yicha hisoblashni ko'zda tutadi. Keyin barcha omillarning raqobatbardoshlik ko'rsatkichiga qo'shgan hissasini aks ettiruvchi agregat indeks va subindekslar hisoblanadi. Zamonaviy raqobatbardoshlik metodikasida 12 ta asosiy omil ajratiladi (2.2.1-rasm).



2.2.1-rasm. Raqobatbardoshlik ko'rsatkichlarining guruhlanishi⁶

⁶ Trade Profiles 2014. World Trade Organization. Geneva 2014. P.195.

Qayd etilgan omillar uch guruhga ajratiladi. Birinchi guruh bazaviy talablarni o'z ichiga oladi, ikkinchi guruh biznes muhit samaradorligini oshiruvchi omillarni qamrab oladi, uchinchi guruh esa biznesni takomillashtirish omillarini birlashtiradi. Har bir guruh muayyan subindekslar bilan tavsiflanadi. Subindekslarni hisoblash jarayonida har bir guruhning ulushi quyidagicha belgilanadi: birinchi guruh - 25 %, ikkinchi guruh - 17%, uchinchi guruh - 50% (2.2.1-jadval).

2.2.1-jadval

Rivojlanishning har bir bosqichida asosiy uch guruh ko'rsatkichlarining ulushi, foiz hisobida⁷

Subindekslar	Resurslarga yo'naltirilgan bosqich	Samaradorlikka yo'naltirilgan bosqich	Innovatsiyaga yo'naltirilgan bosqich
Bazaviy talablar	60	40	20
Samaradorlik ko'rsatkichlari	35	50	50
Innovatsion salohiyat va rivojlanish omillari	5	10	30

Bunda har bir subindeksning aniq mamlakat uchun hisoblangan natijaviy Global raqobatbardoshlik indeksiga (GCI) qo'shgan hissasidan kelib chiqib, ushbu mamlakatning iqtisodiy rivojlanishning qaysi bosqichida ekanligini aniqlash mumkin bo'ladi. Ushbu yondashuv iqtisodiy rivojlanish jihatdan turli darajadagi mamlakatlarning raqobatbardoshligini qiyosiy taqqoslash imkonini beradi. Misol uchun, Angola va AQSh. Agar Angola uchun eng muhim vazifa bazaviy talablarga (ishlab chiqarishni mavjud resurslarni maksimal jalb etgan holda rivojlantirish) erishish bo'lsa, AQSh da esa allaqachon innovatsion omillarga e'tibor qaratilgan.

Mamlakatlar rivojlanish bosqichlariga ko'ra quyidagi ikki mezon bo'yicha guruhlanadi:

⁷ Manba: The Global Competitiveness Report 2009-2010. World Economic Forum. Geneva, Switzerland 2009. P. 8.

- aholi jon boshiga to'g'ri keluvchi YaIM miqdori (bozor baholarida) (2.2.2-jadval);
- mamlakatning omillarga bog'liqlik darajasi. Ushbu ko'rsatkich xomashyo eksportining umumiy eksportdagi ulushi orqali aniqlanadi. Eksportning 70 %dan ortig'i xomashyodan iborat mamlakatlar resurslariga bog'liq bo'ladi.

2.2.2-jadval

Iqtisodiyotning rivojlanish bosqichlarini aniqlashda qo'llaniladigan daromadlar chegarasi⁸

Rivojlanish bosqichlari	Aholi jon boshiga to'g'ri keluvchi YaIM hajmi, AQSh doll.
Birinchi bosqich: resurslarga yo'naltirilgan	< 2,000
Birinchi bosqichdan ikkinchi bosqichga o'tish	2,000-3,000
Ikkinchi bosqich: samaradorlikka yo'naltirilgan	3,000-9,000
Ikkinchi bosqichdan uchinchi bosqichga o'tish	9,000-17,000
Uchinchi bosqich: innovatsiyaga yo'naltirilgan	>17,000

⁸ Manba: The Global Competitiveness Report 2009-2010. World Economic Forum. Geneva, Switzerland 2009. P.11.

2.2.3-jadval

Mamlakatlarning rivojlanish bosqichlariga ko'ra guruhlanishi⁹

Bosqichlar	Taqqoslanayotgan mamlakatlar	Raqobatbardoshli kning muhim sohalari
Birinchi bosqich (omillarga yo'naltirilgan) (37 ta mamlakat)	Bangladesh, Burkino Faso, Burundi, Kambodja, Kamerun, Chad, Kot d'Ivuar, Efiopiya, Gambiya, Gana, Gvineya, Gaiti, Hindiston, Keniya, Qirg'iziston, Laos, Lesoto, Madagaskar, Malavi, Mali, Mavritaniya, Mozambik, Myanma, Nepal, Nikaragua, Nigeriya, Pokiston, Ruanda, Senegal, Serra Leone, Tojikiston, Tanzaniya, Uganda, Vyetnam, Yaman, Zambiya, Zimbabve	Bazaviy talablar (zarur) va samaradorlik ko'rsatkichlari (juda muhim)
Birinchi bosqichdan ikkinchi bosqichga o'tish (16 ta mamlakat)	Angola, Misr, Ozarbayjon, Butan, Boliviya, Botsvana, Gabon, Gonduras, Eron, Quvayt, Liviya, Moldova, Mongoliya, Filippin, Saudiya Arabistoni, Venesuela	Bazaviy talablar (zarur) va samaradorlik ko'rsatkichlari (ahamiyati ortib boradi)
Ikkinchi bosqich (samaradorlikka yo'naltirilgan) (30 ta mamlakat)	Albaniya, Armaniston, Bolgariya, Dominikan Respublikasi, Kape Verde, Xitoy, Kolumbiya, Misr, Meksika, Salvador, Gruziya, Gvatemala, Gayana, Indoneziya, Yamayka,	Bazaviy talablar (juda muhim) va samaradorlik ko'rsatkichlari (zarur)

⁹ Manba: The Global Competitiveness Report 2014-2015. World Economic Forum. Geneva, Switzerland 2014. P.11.

	lordaniya, Makedoniya, Montenergo, Marokash, Namibiya, Paragvay, Peru, Ruminiya, Serbiya, Janubiy Afrika Respublikasi, Shri Lanka, Svazilend, Tailand, Timor, Ukraina, Tunis	
Ikkinchi bosqichdan uchinchi bosqichga o'tish (24 ta mamlakat)	Argentina, Baxrayn, Barbados, Braziliya, Chili, Kosta Rika, Xorvatiya, Qozog'iston, Livan, Litva, Malayziya, Mavritaniya, Meksika, Oman, Panama, Polsha, Turkiya, Rossiya, Seyshel orollari, Surinam, BAA, Urugvay Vengriya, Latviya	Barchasi yuqoridagidek muhim, ammo innovatsion omillarning ahamiyati ortib boradi
Uchinchi bosqich (innovatsiyaga yo'naltirilgan) (37 ta mamlakat)	Avstraliya, Avstriya, AQSh, Belgiya, Buyuk Britaniya, Germaniya, Gonkong, Gretsiya, Daniya, Irlandiya, Islandiya, Ispaniya, Isroil, Italiya, Kanada, Koreya Respublikasi, Kipr, Lyuksemburg, Yaponiya, Yangi Zelandiya, Norvegiya, Malta, Niderlandiya, Portugaliya, Puerto Riko, Singapur, Slovakiya, Sloveniya, Tayvan, Trinidad va Tobago, Fransiya, Finlyandiya, Shvetsiya, Shveysariya, Chexiya, Estoniya, Qatar	Uchta soha ham muhim: bazaviy talablar, samaradorlik ko'rsatkichlari va innovatsion omillar

Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi mamlakatlarning raqobatbardoshlik ko'rsatkichlariga jiddiy ta'sir ko'rsatdi. Jumladan, global raqobatbardoshlik indeksida birinchi o'nlikka kiruvchi mamlakatlardan Finlyandiya, Germaniya, va Shvetsiya kabi mamlakatlar 2013-2014-yildagi ro'yxatdan pastga tushirilgan.

2014-2015-yillar uchun global raqobatbardoshlik indeksi bo'yicha birinchi va oxirgi o'nlikka kiruvchi mamlakatlar

Mamlakatlar	2014-2015*		2013-2014**	Mamlakatlar	2014-2015*		2013-2014**
	O'mi	Ball	O'mi		O'rni	Ball	O'rni
Shveysariya	1	5,70	1	Burkina Faso	135	3,21	140
Singapur	2	5,65	2	Timor	136	3,17	138
AQSh	3	5,54	5	Gaiti	137	3,14	143
Finlandiya	4	5,50	3	Serra-Lione	138	3,10	144
Germaniya	5	5,49	4	Burundi	139	3,09	146
Yaponiya	6	5,47	9	Angola	140	3,04	142
Gonkong	7	5,46	7	Mavritaniya	141	3,00	141
Niderlandiya	8	5,45	8	Yaman	142	2,96	145
Buyuk Britaniya	g	5,41	10	Chad	143	2,85	148
Shvetsiya	10	5,41	6	Gvineya	144	2,79	147

**144 ta mamlakat qatnashgan. ** 148 ta mamlakat qatnashgan.*

Global raqobatbardoshlik indeksida rivojlanayotgan mamlakatlar reytingining ko'tarilib borayotganligini kuzatish mumkin. Ro'yxatning birinchi yigirmataligida Gonkong, Tay-van, Qatar, Malayziya kabi rivojlanayotgan mamlakatlarni ko'rish mumkin. Ushbu ro'yxatda eng oxirgi o'rinlarni asosan Afrikaning kam taraqqiy etgan mamlakatlari egallaydi (2.2.4-jadval).

- yuqori tarif cheklavlari;
- savdoda miqdoriy cheklovlar;
- demping;

¹⁰ Manba: The Global Competitiveness Report 2014-2015. World Economic Forum. Geneva, Switzerland 2014. P. 13.

- texnologiyalar harakatidagi to'siqlar;
- ilmiy-texnik taraqqiyot yutuqlarining tarqalishidagi to'siqlar;
- pul-kredit siyosati va valyuta rejimi sohasida:
- valyuta kursini o'zgartirish;
- xorijiy banklarda mamlakat jamg'armalarini muzlatish;
- kredit cheklovlarini joriy etish;
- «kapitalning chiqib ketishi» va h. k.

Mamlakat iqtisodiy xavfsizligiga ta'sir ko'rsatuvchi salbiy oqibatlar:

- «aqlarning oqib ketishi»ni tashkil etish;
- transport aloqalarining buzilishini koordinatsiya qilish;
- ekologik xavfsizlik;
- narkotiklar kontrabandasi, qurol-yarog', xavfli viruslarni tarqatish va h. k.

Ushbu siyosatga qarama-qarshi vosita sifatida jarima, ta'sir o'tkazish bosimi, kredit berish imkoniyatini to'xtatish, xalqaro tashkilotlar a'zolidan chiqarish kabi ta'sir etishning amaliy vositalari xizmat qilishi mumkin.

Milliy iqtisodiy xavfsizlik - bu mamlakat takror ishlab chiqarish jarayoni: xavf soluvchi, aholi turmush darajasining pasayishi hamda ijtimoiy keskinlikning vujudga kelishiga olib keluvchi ichki va tashqi salbiy oqibatlardan milliy iqtisodiyotning himoyalanganlik darajasidir.

Milliy iqtisodiy xavfsizlik mamlakatning iqtisodiy rivojlanish darajasi, iqtisodiy salohiyati, milliy boylik hajmi, resurslar bilan ta'minlanganligiga bog'liq.

Jahon iqtisodiyoti amaliyotida iqtisodiy xavfsizlikning nisbiy miqdoriy ko'rsatkichlaridan foydalaniladi. Masalan, agar oziq-ovqat va boshqa tovarlar importi jami importning 20 %dan oshib ketsa, ushbu holat milliy iqtisodiy xavfsizlikka salbiy ta'sir ko'rsatadi va uning miqdori, tarkibini o'zgartirish bo'yicha chora-tadbirlar ishlab chiqish lozim bo'ladi.

Demak, xo'jalik hayotining baynalminallashuv jarayoni xalqaro va milliy iqtisodiy xavfsizlikni saqlash, qo'llab-quvvatlash jarayonidagina rivojlanishi mumkin.

Raqobatbardoshlik muammosi bilan bog'liq muhim masala - bu iqtisodiy xavfsizlik masalasidir.

Milliy iqtisodiyot va kompaniyalarning jahon bozorlaridagi raqobatbardoshligi bilan bog'liq mamlakatlarning jahon iqtisodiyotidagi turli pozitsiyalari mamlakatning ichki va tashqi holati, iqtisodiy xavfsizligiga jiddiy ta'sir etishi mumkin.

Mamlakatlarning notekis rivojlanishi o'zaro munosabatlarda teng bo'lmagan sharoitlarni yaratadi. Tabiiyki, rivojlangan mamlakatlar rivojlanayotgan mamlakatlarga nisbatan iqtisodiy tazyiq o'tkazishlari mumkin. Shu bilan bog'liq holda iqtisodiy xavfsizlik to'g'risidagi masala rivojlanayotgan mamlakatlar tomonidan ko'tarilgan. Natijada 1974-yilda Kollektiv iqtisodiy xavfsizlikning Braziliya konsepsiyasi qabul qilingan.

Xalqaro iqtisodiy xavfsizlik - bu mamlakatlarning iqtisodiy manfaatlariga zarar keltiruvchi xavflar va ularning iqtisodiyotini izdan chiqarishga bo'lgan urinishlarni bartaraf etishning mo'ljallangan mexanizmini yaratishga qaratilgan kompleks chora-tadbirlar yig'indisidir.

2.3. Mintaqa iqtisodiyotni raqobatbardoshligini oshirish omillari.

Globalashuv jarayoni, yirik aglomeratsiyalar, o'sish nuqtalari va maxsus iqtisodiy zonalar ko'rinishidagi yangi mintaqaviy markazlarning shakllanishi investitsiyalar, yuqori malakali ishchi kuchi va istiqbolli infratuzilma loyihalarini jalb qilishda raqobatni kuchayishiga olib kelmoqda. Yirik mintaqaviy markazlar xissasiga jahon YaIMning 75 foizi, eksportining - 58, investitsiyalarning 76 foizi to'g'ri kelmoqda. Bu o'z navbatida boshqa mintaqalar va mamlakatlar ham o'zining raqobatdoshligini oshirish hamda raqobat ustunliklarini saqlab qolishga qaratilgan mintaqaviy siyosat yuritilmoqda.

Mamlakatimizda mustaqillikning dastlabki yillaridan boshlab maqsadli hududiy siyosat olib borilmoqda. Chuqur institutsional o'zgarishlar amalga oshirildi, hududlarni kompleks rivojlantirish bo'yicha chora-tadbirlar qabul qilindi, maqsadli kompleks hududiy dasturlar amalga oshirilmoqda.

Rivojlangan va izchil taraqqiy etayotgan davlatlar (Yaponiya, AQSh, Germaniya, Buyuk Britaniya, Xitoy va boshqalar) tajribasi shuni ko'rsatmoqdaki, mamlakat raqobatdoshligi, o'zining chegarasi doirasida umumiy infratuzilmani qo'llab-quvvatlash, hududlararo va mintaqalararo integratsiyani chuqurlashtirishning yangi metodlarini qo'llash asosida rivojlanayotgan mintaqalar iqtisodiyotining raqobatdoshligiga to'laligicha bog'liqdir. Bunda tashqi muhitning ta'siri va raqobat mintaqalarni o'zlarining raqobat ustunliklaridan, ijtimoiy va iqtisodiy salohiyatidan yanada samarali foydalanishga undamoqda.

Shu sababli, mintaqalar raqobatdoshligi holatiga ta'sir etuvchi yangi omillarni o'rganish mintaqaviy iqtisodiyotning yangi va murakkab tadqiqot predmeti sifatida namoyon bo'lmoqda. Shu bilan birga mintaqalar raqobatdoshligini tadqiq qilishning nazariy-metodologik bazasi xali etarli darajada tizimlashtirilmagan va u asosan hududiy ishlab chiqarish komplekslari, iqtisodiy rayonlashtirish, ishlab chiqarish kuchlarini rivojlantirish va joylashtirish kontseptsiyalariga asoslanib kolmoqda.

Bu mamlakat va uning mintaqalari iqtisodiyotini modernizatsiya va diversifikatsiya qilish bo'yicha strategik qarash va dasturiy chora-tadbirlar ishlab chiqishni taqozo etmoqda. Jahon iqtisodiyotida sodir bo'layotgan jarayonlar hamda mamlakatni istiqbolda iqtisodiy va ijtimoiy rivojlantirish borasida Respublika Prezidenti Islom Karimov ta'kidlaganidek: "Jahon bozorlarida raqobat tobora kuchayib borayotgan bugungi sharoitda iqtisodiyotimizning raqobatdoshligini tubdan oshirish, eksportga maxsulot chiqaradigan korxonalarni qo'llab-quvvatlashni kuchaytirish, fermer xujaliklari, kichik biznes va xususiy tadbirkorlik sub'ektlarining eksport faoliyatidagi ishtirokini xar tomonlama ragbatlantirish ustuvor ahamiyat kasb etadi".

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2010 yil 15 dekabrda PK-1442-sonli «2011-2015 yillarda O'zbekiston Respublikasi sanoatini rivojlantirishning ustuvor yunalishlari to'g'risida»gi qarori, 2015 yil 6 martdagi PF-4707-sonli «2015-2019 yillarda ishlab chiqarishni modernizatsiya va diversifikatsiya qilish, tarkibiy o'zgartirishlarni ta'minlash chora-tadbirlar dasturi to'g'risida»gi Farmoni,

2015 yil 5 maydagi PK-2343-sonli «2015-2019 yillarda iqtisodiyot tarmoqlari va ijtimoiy sohada energiya sarfi xajmini kiskartirish, energiyani tejaydigan texnologiyalarni joriy etish chora-tadbirlari dasturi to'g'risida» qarori muhim manba hisoblanadi.

2.3.1 - jadval

O'zbekistonda innovatsion iqtisodiyotni rivojlantirish maqsadli ko'rsatkichlari¹¹

Ko'rsatkichlar	2010	2012-2015	Prognoz ko'rsatkichlar
			2016-2020
Ilmiy tadqiqot va tajriba konstruktorlik ishlar harajatlarning yalpi ichki mahsulotdagi ulushi, %	0,2	1,0	3,0
Yuqori texnologiyali tarmoqlarni YaIMdagi ulushi, %	11,3	15,0	31,0
Innovatsion mahsulotlarni YaIMdagi ulushi, %	2,9	15,0	22,0
Innovatsion faoliyat harajatlarini YaIMdagi ulushi, %	0,4	2,8	5,0
Eksport umumiy hajmida innovatsion mahsulotni eksport qilish ulushi, %	5,76	15,0	28,0
Muxandislik mutaxassisliklari va tabiiy fanlar bo'yicha talabalar qabul qilish, %	28,7	40,0	45,0
O'zbekiston rezidentlari patentlarini xorijiy patent idoralarida ro'yxatdan o'tkazish, soni	80	500	1300

Mintaqa raqobatbardoshligini oshirish omillari sifatida quyidagilarni belgilash mumkin:

¹¹ Manba: O'zbekiston Respublikasi Davlat Statistika boshqarmasi ma'lumotlari.

1. Raqobatdoshlik o'zining ko'p omilliligi va ko'p jixatliligi bilan ijtimoiy va iqtisodiy jarayon va xodisalarni kompleks qamrab olib, bular mintaqa rivojlanishining turli jixatlariga multiplikativ va sinergetik ta'sir ko'rsatadi. Shuning uchun mintaqa raqobatdoshligining holatini ham boshqariladigan, ham o'zini o'zi jalb etuvchi omillarni hisobga olgan xolda tizimli va dinamikada baxolash zarur.

2. Mintaqaning raqobat salohiyatini tadqiq qilish natijalari shuni ko'rsatadiki, ushbu masalani keng qamrovli o'rganish uchun uning omilli va natijaviy taraflari aloxida tadqiq etilishi zarur. Bu esa, mintaqa raqobatdoshligining iqtisodiy, texnologik va ijtimoiy resurslar hamda imkoniyatlarining ko'pqirrali taraflarini qamrab oladi.

3. Raqobatdoshlikning boshqariladigan va o'zini o'zi jalb qiluvchi omillarini, ularning «jarayonga», «ob'ektga», «loyihaga» va «muhitga» yo'naltirilganligi tarafidan tadqiq qilish shuni ko'rsatadiki, tabiiy-xomashyo resurslaridan samarali foydalanishda «ob'ektga» yo'naltirilgan modelni qo'llash maqsadga muvofiqdir. Mintaqa iqtisodiy salohiyatidan oqilona foydalanishda iqtisodiy o'sishning ham «ob'ektga» ham «loyihaga» yo'naltirilgan modellarini teng darajada qo'llash zarur.

4. Raqobatdoshlikning iqtisodiy diagnostika natijalari shuni ko'rsatadiki, hududning texnologik jixatdan sust iqtisodiyotini bevakt «innovatsion rivojlanishga» yo'naltirish samarasiz xarajatlarga olib kelishi mumkin. Innovatsion rivojlanish modelini qo'llash iqtisodiy o'sish bilan endogen omillar (yuqori texnologiyaga asoslangan sanoat tarmoqlarining mavjudligi, iqtisodiyotni samarali boshqarish tizimi hamda qulay ishbilarmonlik muhitining mavjudligi va x.k.) o'rtasida ijobiy bog'liqlik aniq kuzatilayotgan hududlarda o'zini oqlaydi.

5. Hududlar iqtisodiy o'sishining endogen modeli natijalariga ko'ra aniqlandiki, iqtisodiyotning xomashyo yetishtiruvchi tarmoqlarini rivojlantirishga yo'naltirilgan investitsiyalar samaradorligi uzoq istiqbolda ko'proq ishlab chiqarish miqyosining ortishidan keladigan

samarani ragbatlantirib, endogen o'sish omillariga kam darajada ta'sir ko'rsatadi. Xorazm viloyatida esa endogen omillarning ta'siri yuqori bulib, iqtisodiy o'sish va asosiy kapitalning ortishi mos ravishda ekanligi aniqlandi.

6. Mintaqalarda yuqori texnologiyalarga asoslangan va innovatsion ishlab chiqarishni rivojlantirish maqsadida innovatsion rivojlanishni kompleks ravishda ham talab, ham taklif nuqtai nazaridan qarab chiqish zarur. Buning uchun ishlab chiqarishning material va energiya sig'imini kamaytirish va yuqori texnologik quvvatlarni jadal joriy qilish maqsadida maxsus dastur qabul qilish maqsadga muvofiq. Bu dasturda, shuningdek, ishchi kuchi sifati va xodimlar salohiyatini oshirish, kasbga yo'naltirilgan ta'lim tizimini yaxshilash, kadrlarni almashtirish va qayta tayyorlash masalalarini qamrab olish ham muhim ahamiyat kasb etadi.

7. Mintaqalarning sanoatlashish darajasini oshirishda qishloq tumanlari salohiyatidan yetarlicha foydalanilmayotganidan dalolat bermoqda. Bu borada qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishini qayta ishlash sanoati, bozor xizmatlari bilan uzviy bog'lanishini nazarda tutuvchi, qishloq tumanlari va shahar posyolkalarini uyg'unlashgan xolda rivojlantirish borasidagi jahon tajribasini qo'llash lozim. Shu o'rinda mahalliy tadbirkorlik salohiyatini faollashtirish hisobiga kichik sanoat zonalarini yaratish va rivojlantirish zarur.

8. Tumanlarning industrial rivojlanishi mahalliy xomashyo va materiallarni chuqur qayta ishlash imkonini beruvchi ishlab chiqarish quvvatlarini joylashtirish uchun qulay sharoit yaratish zarurligini ko'rsatmoqda. Bu esa sanoatni yanada rivojlantirish va hudud axolisining turmush sifatini oshirish imkonini beradi.

9. Yuqori qo'shilgan qiymatga ega bo'lgan, zamonaviy texnologiyalarga asoslangan va eksportga yo'naltirilgan hamda tayyor mahsulotlar ishlab chiqarishga ixtisoslashgan maxsus iqtisodiy zonalarini rivojlantirish hududiy klasterlar asosini shakllantirish imkonini beradi. Buning uchun yangiliklarni yaratish va joriy etish bilan bog'liq faoliyatlarni kengaytirish yuzasidan pragmatik choralar qabul qilish, innovatsion mahsulotlar ishlab chiqaruvchilarga imtiyozlar berish hamda kichik biznesni yirik sanoat korxonalarini bilan uygunlashtirish zarur.

10. Iqtisodiyotning xomashyo tarmoqlariga tayanib qolishi, investitsion faollikning hudud tabiiy-iqtisodiy salohiyatiga mos kelmasligi hamda yirik sanoat korxonalarining bir nechta hududlarda jamlanishi ayrim mintaqalarda asimmetriyaning ortda qolish holatini keltirib chiqarmoqda.

11. Mintaqa darajasida raqobatdoshlikni oshirish jarayonini boshqarishda tizimli ishlarni tashkil qilishga to'sqinlik qiluvchi aniqlangan holatlar "Maxalliy davlat hokimiyati to'g'risidagi" Qonunda markaziy va mahalliy boshqaruv organlari funksiyalarini hamda mansabdor shaxslar majburiyatlari va Huquqlariga oydinlik kiritish va aniqlashtirish zarurligini ko'rsatmoqda.

12. Mintaqalar raqobatdoshligini oshirishga qaratilgan ustuvor vazifalarini uch bosqichda amalga oshirish mumkin.

Birinchi bosqichda mintaqalarni 2030-yilgacha ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish kontseptsiyasi ishlab chiqiladi. Bunda rivojlanishning o'ziga xos jihatlari va xususiyatlaridan kelib chiqib, mintaqalar rivojlanishining asosiy tamoyil va yondashuvlari aniqlashtiriladi.

Ikkinchi bosqichda tashqi va ichki omillarning ta'sirini hamda rivojlanish stsenariylarini hisobga olgan holda strategik qarashlar shakllantiriladi.

Uchinchi bosqichda esa aniq strategiyalar, uzoq muddatli dasturlar va loyihalar shakllanadi.

O'zbekiston Respublikasi Davlat raqobat qo'mitasi hamda Xorazm viloyati hokimining qo'shma qarori bilan 2016-2017 yillarda Xorazm viloyatining tovarlar bozorlarida raqobatni rivojlantirish yuzasidan hududiy dastur tasdiqlangan.

Xorazm viloyatida tumanlar va shaharlarning raqobat ustunliklaridan oqilona foydalanish, mavjud imkoniyatlar, zahiralari va resurslarni jalb qilishga yo'naltirilgan, umumiy qiymati 12 mlrd. so'mlik 126 ta loyiha ishlab chiqilgan.

Bu loyihalarni amalga oshirish viloyatni raqobatbardoshligini oshirishga, xalqni moddiy farovonligini oshirishga xizmat qiladi.

XULOSA VA TAKLIFLAR.

Bitiruv malakaviy ishining natijalaridan quyidagi xulosa va takliflarni keltirish mumkin:

1. Bozor iqtisodiyotining klassik modeli xususiyatlari:

- tadbirkorlik erkinligi;
- xususiy tashabbus erkinligi;
- savdo erkinligi;
- davlat rolining cheklanganligi.

2. Ma'muriy-buyruqbozlikka asoslangan iqtisodiy tizim. XX asrning boshlarida bo'lib o'tgan sotsialistik revolyutsiya Rossiyada yangi iqtisodiy modelni shakllantirdi. Ushbu totalitar modelga quyidagi xususiyatlar xos:

- iqtisodiyotni o'ta yuqori darajada g'oyalashtirilganligi;
- boshqaruvning ma'muriy mexanizmlari;
- davlat tomonidan barcha sohalarning nazoratga olinganligi;
- iqtisodiyotda yirik industriallashtirishni amalga oshirish;
- xususiy mulkning inkor etilishi.

Ushbu tizimning nazariy asoslari marksizm va sotsialistik iqtisodiy fan vakillari tomonidan ishlab chiqilgan. Bu tizim samaradorligi past bo'lganligi, jumladan, ijtimoiy masalalarda samarasiz bo'lganligi uchun hozirgi davrda jahon ilmiy jamoatchiligida unga nisbatan salbiy munosabat shakllangan.

3. Sharqiy Osiyo modeli. Ushbu model Yaponiya va Janubi-Sharqiy Osiyoning bir qator mamlakatlarida (Janubiy Koreya, Tayvan, Singapur) qo'llaniladi. Modelning xususiyatlari milliy mentalitet, sharqona an'analar va hayot tarzi, madaniyat ta'sirida shakllangan bo'lib, modelda xalq birligi, davlatga sadoqatlilik, aholi milliy ruhi aks ettirilgan. Sharqiy Osiyo modeli asosida Yapon modeli shakllantirilgan. Ana shu model orqali Yaponiya jahon xo'jaligida yetakchi o'rinlarga erishdi. Modelning asosida iqtisodiyotni rivojlantirish va raqobatni kuchaytirish turadi.

Rivojlanayotgan va o'tish iqtisodiyoti mamlakatlari uchun xos bo'lgan xususiyatlarni hisobga olgan holda rivojlanayotgan mamlakatlarning Lotin

Amerikasi, Afrika, Xitoy va o'tish iqtisodiyoti mamlakatlari modellarini ajratish mumkin.

4. Lotin Amerikasi modeliga xos xususiyatlar:

- davlatning iqtisodiyotga kuchli va muntazam aralashuvi;
- korrupsiya va jamiyatning kriminalizatsiyalashuvi;
- ishlab chiqarishning yuqorida sanab o'tilgan bozor iqtisodiyotining uch modelidan foydalanuvchi yetakchi kapitalistik mamlakatlar talabini qondirish, tabiiy resurslar va arzon ishchi kuchidan foydalanish uchun yo'naltirilishi.

5. Afrika modeli - ushbu model mulkchilikning turli shakllariga va bozor munosabatlariga asoslanadi. Bu modeldan foydalanuvchi Afrika mamlakatlarida, avvalambor, aholi o'rtasida savodxonlik darajasining pastligi, davlatni boshqarish, hatto xo'jalik jarayonlarini korxonalar va firmalar darajasida tartibga solish, boshqarishda o'zligi kuzatiladi. Umuman, rivojlangan mamlakatlarning iqtisodiy yordamisiz afrikaliklar zamonaviy bozor iqtisodiyotini tashkil etishlari dargumon.

Afrika iqtisodiyotiga quyidagilar xosdir:

- malakasiz mehnatning shafqatsiz ekspluatatsiya qilinishi;
- ishlab chiqarishga «yuqori»dan to'g'ridan to'g'ri aralashuvda ma'muriy kuch ishlatish uslublarining keng qo'llanilishi;
- samaradorlikning past darajasi.

6. Liberal model, anglosakson mamlakatlarining neoliberal modeli, xususiy-korporativ model. Iqtisodiyotning o'z-o'zini boshqarishning bozor mexanizmi asosida qurilgan, davlat mulkchiligining oz ulushi, tovarlar va xizmatlar ishlab chiqarish jarayoniga davlatning sezilarsiz to'g'ridan to'g'ri aralashuvi bilan tavsiflanadi. AQSh, Buyuk Britaniya, Irlandiya, Avstraliya, Yangi Zelandiya mamlakatlarida amal qiladi.

7. Ijtimoiy bozor xo'jaligi modeli. Ikkinchi jahon urushidan keyin Germaniya, Shvetsiya va Fransiyada shakllangan, ijtimoiy yo'naltirilgan bozor iqtisodiyoti nomini oldi. Ushbu model milliy bozor xo'jaligining faoliyatiga davlatning faol ta'siri; davlat mavqeyining yuqoriligi, davlat mulkining katta ulushga egaligi, kuchli ijtimoiy ta'minot tizimi; davlat xarajatlarining yuqori

darajasi; aholining keng miqyosda ijtimoiy kafolatlar bilan ta'minlanganligi; bandlikning tartibga solinishi kabi xususiyatlar bilan tavsiflanadi. Ijtimoiy bozor xo'jaligi modeli Germaniya, Kanada, Isroil va boshqa mamlakatlarda qo'llanilmoqda.

8.O'tish iqtisodiyoti mamlakatlari modeli - bu bozor va ma'muriy-buyruqbozlik modellari o'rtasidagi oraliq modeldir. Ushbu modelga Markaziy va Sharqiy Yevropaning sobiq sotsialistik mamlakatlari, MDH mamlakatlari va qator Osiyo mamlakatlarini kiritish mumkin. Ushbu mamlakatlarda amalga oshirilayotgan iqtisodiy islohotlardan ko'zlangan maqsad bozor tamoyillariga asoslangan demokratik jamiyat qurishdir.

Iqtisodiy rivojlanish modellari o'rtasida jiddiy farqlar mavjudligiga qaramasdan ushbu modellar o'xshash jihatlarga ega va ularning barchasini bozor iqtisodiyoti modellariga kiritish mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Huquqiy me'yoriy xujjatlar

1.1. O'zbekiston Respublikasi qonunlari

- 1.1.1. "Erkin iqtisodiy zonalar" to'g'risidagi O'zbekiston Respublikasining Qonuni 25.04.1996 y. № 220-1.
- 1.1.2. "Chet el investitsiyalari" to'g'risidagi O'zbekiston Respublikasining Qonuni 30.04.1998 y. № 609-1.
- 1.1.3. "Investitsiya faoliyati" to'g'risidagi O'zbekiston Respublikasining Qonuni 24.12.1998 y. № 719-1.
- 1.1.4. O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi. - T.: O'zbekiston, -2002.
- 1.1.5. "Eksport nazorati" to'g'risidagi O'zbekiston Respublikasining Qonuni 26.08.2004 y. № 658-P.
- 1.1.6. "Qimmatli qog'ozlar bozori" to'g'risidagi O'zbekiston Respublikasi qonuni yangi tahrirda 2015 yil
- 1.1.7. "Elektron tijorat" to'g'risidagi O'zbekiston Respublikasi qonuni yangi tahrirda 2015 yil

1.2. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti

Farmonlari va Qarorlari

- 1.2.1. "O'zbekiston Respublikasida tashqi iqtisodiy faoliyatni rag'batlantirish, xorijiy sarmoyalarni jalb etish va himoya qilish choralari" to'g'risidagi O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni №PF-445 24.07.1992 y.
- 1.2.2. "Xorijiy investitsiyalar ishtirokidagi korxonalarni tashkil etishni va ularning faoliyatini rag'batlantirishga oid qo'shimcha chora-tadbirlar" to'g'risidagi O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni №PF-1467 31.05.1996 y.
- 1.2.3. "Import operatsiyalarini tartibga solishga doir qo'shimcha chora-tadbirlar" to'g'risidagi O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni №PF-1930 18.02.1998 y
- 1.2.4. "To'g'ridan-to'g'ri xususiy xorijiy investitsiyalarni jalb etishni rag'batlantirish borasidagi qo'shimcha chora-tadbirlar" to'g'risidagi O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni №PF-3594 11.04.2005 y.

1.2.5. "Iqtisodiyot real sektori korxonalarining moliyaviy barqarorligini yanada oshirish chora-tadbirlari" to'g'risidagi O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni №PF-4053 18.11.2008 y.

1.2.6. "Iqtisodiyotning real sektori korxonalarini qo'llab-quvvatlash, ularning barqaror ishlashini ta'minlash va eksport salohiyatini oshirish chora-tadbirlari dasturi" to'g'risidagi O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni №PF-4058 28.11.2008 y.

1.2.7. "2009 - 2014 yillarda ishlab chiqarishni modernizatsiya qilish, texnikaviy va texnologik qayta jixozlash bo'yicha eng muhim loyihalarni amalga oshirish chora-tadbirlari dasturi" to'g'risidagi O'zbekiston Respublikasi Prezidentining qarori №PK,-1072 12.03.2009 y.

1.2.10. "2011-2015 yillarda O'zbekiston Respublikasi sanoatini rivojlantirishning ustuvor yo'nalishlari" to'g'risidagi O'zbekiston Respublikasi Prezidentining qarori №PK,-1442 15.12.2010 y.

1.3. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qarorlari

1.3.1. "O'zbekinvest" eksport-import milliy sug'urta kompaniyasi faoliyatini tashkil etish masalalari" to'g'risidagi O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining Qarori № 113, 28.02.1997 y.

1.3.2. "2000 yilgacha bo'lgan davrda O'zbekiston Respublikasining eksport imkoniyatlarini rivojlantirish davlat dasturi" to'g'risidagi O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining Qarori № PO, 12.03.1998 y.

1.3.3. "O'zbekiston Respublikasida tashqi savdo faoliyatini erkinlashtirish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar" to'g'risidagi O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining Qarori № 137, 31.03.1998 y.

1.3.4. "Eksport-import operatsiyalari monitoringini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari" to'g'risidagi O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining Qarori № 416 30.09.2003 y.

1.3.5. "Eksport qiluvchi korxonalar qarzini tarkibiy o'zgartirishga doir qo'shimcha chora-tadbirlar" to'g'risidagi O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining Qarori № 289 31.12.2008 y.

1.3.6. "Eksport qiluvchi korxonalarni moliyaviy va kredit yo'li bilan qo'llab-quvvatlashga doir qo'shimcha chora-tadbirlar" to'g'risidagi O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining Qarori № 290 31.12.2008y.

1.3.10. "Aylanma mablag'larni to'ldirish uchun tijorat banklari tomonidan imtiyozli kreditlar ajratish hisobiga eksport qiluvchi korxonalarni qo'llab-quvvatlashga doir qo'shimcha chora-tadbirlar" to'g'risidagi O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining Qarori №156 08.06.2009y.

1.4. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti asarlari va ma'ruzalari

1.4.1. Karimov I.A. "O'zbekistonning o'z istiqlol va taraqqiyot yo'li". - T.: O'zbekiston, 1992. -396.

1.4.2. Karimov I.A. "O'zbekiston – kelajagi buyuk davlat" - Toshkent: O'zbekiston 1992 - 626.

1.4.3. Karimov I.A. "O'zbekistonning o'z istiqlol va taraqqiyot yo'li". -Toshkent: O'zbekiston 1992 - 786.

1.4.4. Karimov I.A. "O'zbekiston: bozor munosabatlariga o'tishning o'ziga xos yo'li". - Toshkent: O'zbekiston 1993- 128 b.

1.4.5. Karimov I.A. "O'zbekiston iqtisodiy siyosatining ustuvor yo'nalishlari". - Toshkent: O'zbekiston 1994- 72 b.

1.4.7. Karimov I.A. "Ozod va obod Vatan, erkin va farovon xayot - pirovard maqsadimiz". Toshkent: O'zbekiston 2001- 112 b.

1.4.8. Karimov I.A. "Isloxatlar strategiyasi - mamlakatimiz iqtisodiy salohiyatini yuksaltirishdir" "Xalk so'zi", 2003 y. 18 fevral.

1.4.9. Karimov I.A. "Mamlakatimizni modernizatsiya qilish va yangilashni izchil davom ettirish - davr talabi". T.:2009.

1.4.10. Karimov I.A. "Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O'zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo'llari va choralari". T.: 2009.

- 1.4.11. Karimov I.A. “Yuksak ma’naviyat - yengilmas kuch”. T.: 2009.
- 1.4.12. Karimov I.A. “Mamlakatni modernizatsiya qilish va kuchli fuqarolik jamiyati barpo etish - ustuvor maqsadimizdir”. T.: 2010.
- 1.4.13. Karimov I.A. "Asosiy vazifamiz - Vatanimiz taraqqiyoti va xalqimiz farovonligini yanada yuksaltirishdir" -T.: "O'zbekiston", 2010. -80 6.
- 1.4.14. Karimov I.A. 2010 yil 20 sentyabr kuni bo'lib o'tgan BMT sammita mingyillik rivojlanish maqsadlariga bag'ishlangan yalpi majlisidagi nutqi.
- 1.4.15. Karimov I.A. “Mamlakatimizda demokratik islohotlarni yanada chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyatini rivojlantirish kontsepsiyasi”.T. :2010.
- 1.4.16. Karimov I.A. "Mamlakatimizni modernizatsiya qilish yo'lini izchil davom ettirish -taraqqiyotimizning muhim omilidir" mavzusida 2010 yil 7 dekabr kuni bo'lib o'tgan O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi qabul qilinganining 18 yilligiga bag'ishlangan tantanali marosimdagi ma'ruzasi. // Xalq so'zi gazetasi, 2010 yil 8 dekabr.
- 1.4.17. Karimov I.A. "Barcha reja va dasturlarimiz vatanimiz taraqqiyoti va xalqimiz taraqqiyoti uchun xizmat qiladi" - O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2011 yil 21 yanvardagi majlisida so'zlagan nutqi. Xalkso'zi 22.01.2011 y. №16.
- 1.4.18. I.Karimov “Orol dengizi mintaqasidagi ekologik ofat oqibatlarini yumshatish bo'yicha hamkorlikni rivojlantirish” mavzusidagi xalqaro konfrensiya ishtirokchilariga. Xorazm Xaqiqati 1-noyabr 2014 yil
- 1.4.19. Mamlakatimizning demokratik yangilash va modernizatsiya qilishga qaratilgan taraqqiyot yo'limizni qat'iyat bilan davom ettirish-bosh maqsadimizdir. Prezident Islom Karimovning O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi qabul qilinganining 22 yillikiga bag'ishlangan tantanali marosimdagi ma'ruzasi Xalq So'zi 6 dekabr 2014yil.
- 1.4.20. 2015 yilda iqtisodiyotimizda tub tarkibiy o'zgarishlarni amalga oshirish, modernizatsiya va diversifikatsiya jarayonlarini izchil davom ettirish hisobidan xususiy mulk va xususiy tadbirkorlikka keng yo'l ochib berish – ustuvor vazifamizdir. O'zbekiston Prezidenti Islom Karimovning mamlakatimizni 2014

yilda ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish yakunlari va 2015 yilga mo'ljallangan iqtisodiy dasturning eng muhim ustuvor yo'nalishlariga bag'ishlangan Vazirlar Mahkamasining majlisidagi ma'ruzasi. Xalqso'zi. 17 yanvar 2015 yil.

1.4.21. "2015 yilda iqtisodiyotimizda tub tarkibiy o'zgarishlarni amalga oshirish modernizatsiya va diversifikatsiya jarayonlarini izchil davom ettirish hisobidan xususiy mulk va xususiy tadbirkorlikka keng yo'l ochib berish-ustuvor vazifamizdir" nomli O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Islom Karimovning mamlakatimizni 2014-yilda ijtimoiy iqtisodiy rivojlantirish yakunlari va 2015 yilga mo'ljallangan iqtisodiy dasturning eng muhim ustuvor yo'nalishlariga bag'ishlangan Vazirlar Mahkamasining majlisidagi ma'ruzasi 16.01.2015y. Xalq So'zi. www.xs.uz

1.4.22. O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasi va Senatining qo'shma yig'ilishidagi president Islom Karimov ma'ruzasi Xalq So'zi 24-yanvar 2015 yil

1.4.23. O'zbekiston Respublikasi prezidentligiga nomzod Islom Abdug'aniyevich Karimovning tarjimai holi Xalq So'zi 27-fevral 2015 yil

1.4.24. Bizning maqsadimiz erkin va faravon demokratik hayot qurish.O'zbekiston Respublikasi prezidentligiga "Tadbirkorlik va ishbilarmonlar harakati-O'zbekiston liberal-demokratik" partiyasidan ko'rsatilgan nomzod Islom Karimovning liberal-demokratik partiyasining VII si yezdidagi ma'ruzasi. Xalq So'zi. 5-mart 2015 yil.

1.4.25. Islom Karimovning O'zbekiston Respublikasi Prezidenti lavozimiga kirishish tantanali marosimiga bag'ishlangan Oliy Majlis Palatalarining qo'shma majlisidagi nutqi. Xalq so'zi 11-aprel 2015 yil

2. Kitob va turkum nashrlari

2.1 Авдокушин Е. Ф. "Международные экономические отношения: Учеб. Пособие".- 4-е изд., перераб. и доп.- М.: ИВЦ "Маркетинг", 1999 г.

2.2.VaxobovA.V." Bozor munosabatlari tizimidagi ijtimoiy fondler". -T.:Sharx, 2003.

2.3.Гофуров А. "Экономические проблемы повышения эффективности сельскохоз производства". -Т.: Фан, 1979.

- 2.4. Jumayev N.X. “Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi: mohiyati, sabab-oqibatlarini va O‘zbekistonga ta‘sirini”. Risola. TJIDU 2009.
- 2.5. Морозова Т.Г. “Региональная экономика”. - М.: ЮНИТИ, 2000. - 234 с.
- 2.6. Ortiqov A., “Sanoatiqtisodiyoti”. - T., 2004.
- 2.7. Рузметов Б. “Программа стабилизации региональной экономики: опыт, проблемы, эффективность”. Ташкент “Фан” 1993 г
- 2.8. Рузметов Б “Региональная экономика опыт проблемы эффективность комплексного развития” Ташкент “Фан” 2002 г
- 2.9. Ruzmetov B “Комплексное развитие региона в условиях углубления экономических реформ” Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора экономических наук Ташкент 1998 г
- 2.1.1. Садыков А.М. “Основы регионального развития: теория, методология, практика”. Т.: IQTISOD-MOLIYA, 2005. 275 с.
- 2.11. Tuxliyev N.T. “O‘zbekiston Respublikasi iqtisodiyoti”. - T.: O‘zbekiston milliy entsiklopediyasi. 1998.
- 2.12. Шнипер Р.И. “Региональные предплановые исследования. Экономический аспект”. Новосибирск: Наука, 1979.
- 2.13. Шнипер Р.И. “Регион: экономические методы управления”. Новосибирск: Наука, 1991.
- 2.14. Vahobov A.V., N.X. Jumaev, U. Burxonov. “Xalqaro moliya munosabatlari”. - T.: "Shark", 2003, 400 b.
- 2.15. Ishmuhammedov A.E., Asqarova M.T. “O‘zbekiston milliy iqtisodiyoti” - TDIU, 2003 - 208 b.
- 2.16. Райзберг Б.А., Лозовский Л.М., Стародубцева Е.Б. Современный экономический словарь -3-е изд.; доп. -М.: ИНФРА-М, 2000. -480 с.
- 2.17. Raximova M., Eshov M.P., Ashurova D.S. “Mintaqa va mahalliy xo‘jalik iqtisodiyoti” - (o‘quv qo‘llanma) - T.: TDIU, 2006 - 230 b.
- 2.18. O‘zbekiston Milliy entsiklopediyasi. 12-jild. "O‘zbekiston Milliy entsiklopediyasi", Toshkent 2006.

3. Jurnal va maqolalarga xavolalar

- 3.1. Ibadullayev E, Rajabov A “Mintaqa eksport salohiyatini oshirishning ba’zi bir jihatlari” UrDU “Ilm sharchashmalari” 2015y
- 3.2. Rajabov A, Ibadullayev E “Mintaqada sanoatni rivojlantirishning ayrim jihatlari” UrDU “Ilm sharchashmalari” 2015y
- 3.3. Raxmonov R.N. “Qishloq xo’jalik mahsulotlarining eksport salohiyatidagi o’rni” // O’zbekiston qishloq xo’jaligi jurnali. №22,2008.22 b.
- 3.5. RaxmonovR.N. “Mintaqalarni eksport salohiyati bo’yicha reytinglash”// Iqtisod va moliya. №8, 2010. 22-30 bb.

4. Ilmiy ishlar to’plamlariga xavolalar

- 4.1. Vaxobov A.V. “Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi: sabablari, xususiyatlari, chuqurlashish bosqichlari va ijtimoiy-iqtisodiy oqibatlari. - Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozining O’zbekiston iqtisodiyotiga ta’sirini yumshatish omillari va uni bartaraf etish yo’llari”. Ilmiy ishlar to’plami. Toshkent 2009y.
- 4.3. RaxmonovR.N. “Jahon iqtisodiy inqirozi sharoitida mintaqalar tashqi savdo faolligi reytingi” // Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozining O’zbekiston iqtisodiyotiga ta’sirini yumshatish omillari va uni bartaraf etish yo’llari - Professor-o’qituvchilar, aspirant, magistrant hamda iqtidorli talabalarning ilmiy ishlari to’plami. -T: Universitet 2009. 19-6.
- 4.4. RaxmonovR.N. “O’zbekiston mintaqalarining eksport salohiyati //O’zbekiston iqtisodiyotining barqarorligi va mutanosibligini mustaxkamlash bugungi kunning ustuvor vazifasi - Ilmiy-amaliykonferentsiya materiallari to’plami. T: Universitet, 2009. 156-6.

5. Simpozium va konferentsiya ishlariga xavolalar

- 5.1. Азимов Р.С. "Узбекская модель" реформирования и модернизации экономики, ее эффективность в преодолении последствий мирового финансово-экономического кризиса. Конференция материаллари. -Тошкент, 2009 yil 22 май.
- 5.2. QayumovA.A., MurtazayevaM. “O’zbekistonda mehnat resurslarining soni va salmog’ining o’zgarishiga xos tendentsiyalar. Barkamol avlod mamlakat ijtimoiy iqtisodiy taraqqiyoti poydevori” - Yosholimlar, iqtidorli

talabalar va magistrnlarning an'anaviy aprel konferentsiya materiallari to'plami. 105-107 b. UzMU Toshkent 2010.

6. Xorijiy adabiyotlarga xavolalar

- 6.1. "United States Department of State, Bureau of South and Central Asian Affairs, "Background Note: Uzbekistan," December 2007; International Monetary Fund (IMF), "World Economic Outlook Database," October 2008.
- 6.2. World Economic and Financial Surveys. Regional Economic Outlook. Middle East and Central Asia. Sept. 2006, p. 7.
- 6.3. World Development Report. Selected indicators 2010, p.386. World Bank, 2011.

7. Internet saxifalariga xavolalar

- 7.1. www.imf.org - Xalqaro Valyuta Fondining rasmiy sayti
- 7.2. www.gov.uz - O'zbekiston Respublikasining xukumat portali
- 7.3. www.mf.uz - O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligining rasmiy sayti
- 7.4. www.mfer.uz - O'zbekiston Respublikasi Tashqi iqtisodiy aloqalar, investitsiyalar va savdo Vazirligining rasmiy sayti
- 7.5. www.uzinfoinvest.uz - «Uzaxborotinvest» agentligining rasmiy sayti.
- 7.6. www.review.uz - "Ekonomicheskoe obozrenie" jurnalining rasmiy sayti
- 7.7. www.eurasianews.com - EvroOsiyo tadqiqotlar Markazining rasmiy sayti
- 7.8. www.worldbank.org - Jahon Bankining rasmiy sayti
- 7.9. www.undp.uz - BMTning O'zbekistondagi Rivojlanish Dasturining rasmiy portal
- 7.10. www.uni.bonn.de - Germaniya Bonn universiteti sayti
- 7.11. www.adb.org - Osiyo taraqqiyot bankining rasmiy sayti
- 7.12. www.idb.org - Islom taraqqiyot bankining rasmiy sayti